

МІНІСТЕРСТВО ОХОРОНИ ЗДОРОВ'Я УКРАЇНИ
ОДЕСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ МЕДИЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

Міжнародний факультет
Кафедра суспільних наук

ЗАТВЕРДЖУЮ

Проректор з науково-педагогічної роботи

Едуард БУРЯЧКІВСЬКИЙ

"01" _____ 09 _____ 2025 р.

МЕТОДИЧНІ РЕКОМЕНДАЦІЇ
ДО САМОСТІЙНОЇ РОБОТИ ЗДОБУВАЧІВ ВИЩОЇ ОСВІТИ
З НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ

Факультет **медико-фармацевтичний**, курс **2**

Навчальна дисципліна **ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ**

Затверджено:

Засіданням кафедри суспільних наук

Одеського національного медичного університету

Протокол № 1 від 26 серпня 2025 р.

Завідувач кафедри

Ольга Сікорська

Розробники: доцент Олена Уварова, к.і.н., доцент Тетяна Подкупко-Дячкова, к.і.н., к.політ.н., доцент Микола Кулачинський.

СРЗ № 1

Тема: Початки слов'янського культурогенезу на теренах України.

Мета: з'ясувати особливості українського культурогенезу; розвиток української культури має дуже давнє коріння, і тому вивчення його початків стає необхідною умовою знання про історію України та її культуру загалом.

Основні поняття: етногенез, культурогенез, слов'яни.

План

Теоретичні питання

Праслов'янські археологічні культури бронзової доби на теренах України. Праслов'яни передскіфського часу. Культура праслов'ян у скіфський період. Перші письмові повідомлення про слов'ян. Культура ранніх слов'ян першої половини I тис. н.е. Слов'янські культури V-VII ст. Культура східнослов'янських племен VII - IX ст.

Прасловянські археологічні культури бронзової доби на теренах України. У добу бронзи відбуваються значні суспільно-політичні зміни: великі племена розпадалися, менші об'єднувалися, заселяли нові землі, завойовуючи або мирно співіснуючи з давнішими поселенцями. На той час в Україні на Правобережжі Дніпра, в Наддністрянщині, на Волині та Поділлі мешкали індоєвропейські племена з давніми традиціями землеробської культури, серед яких були предки праслов'ян.

Лінгвістичні та археологічні дослідження доводять, що землі між Сяном на заході і Дніпром на сході, Прип'яттю на півночі та Карпатами на півдні були прабатьківщиною слов'ян. Тут уже в середині II тис. до н.е., як вважають вчені, починається формування праслов'янських племен, походження яких пов'язується з консолідацією частини племен, які ще на початку II тис. до н.е. відділилися від індоєвропейського масиву, їхня мова, матеріальна культура і вірування мали багато спільних рис. Їм належить *тшинецько-комарівська культура* XV—XI ст. до н. е. (назва від с. Тшинця на Люблінщині, Польща, та с. Комарове на Івано-Франківщині), що увібрала в себе елементи інших культур (сусідніх праугрофіннів та прибалтів на півночі, прафракійців, індоіранців — на півдні). Але у більшості археологів слов'янське коріння у тшинецько-комарівській культурі викликає сумнів.

Племена тшинецької та комарівської культур жили в неукріплених селищах, розташованих на високих берегах рік і озер. Для будівництва наземних і напівземлянкових жител широко використовували дерево. Все поселення складалося до 35 житлових, господарських і культових будівель. Займалися орним землеробством і скотарством. Є знахідки решток крем'яних і бронзових серпів, кам'яних і кістяних мотик, зернотерок, посуду для зберігання зерна. Скотарство було приселищним, вирощували велику рогату худобу, коней, свиней, кіз. Існувало общинне ремесло. Значне місце посідало гончарство. Гончарі виготовляли різного розміру тюльпаноподібні горщики, миски, дворучні вази. Поховальні обряди тшинецько-комарівських племен були різноманітними: над померлими насипали кургани або ж ховали їх ґрунтових могильниках. У могили клали зброю і знаряддя, прикраси і посуд. Практикувалися кремація та обряд ритуального вбивства жінок на могилі чоловіка. Поховальні пам'ятки свідчать про існування одного з найдавніших культів — культу померлих, культу предків.

Наприкінці II тис. до н.е. за доби пізньої бронзи праслов'яни вже повністю розділилися на дві частини: західну — предків західних слов'ян і східну — предків східних слов'ян. Велика тшинецько-комарівська культура в Україні у XIII — XII ст. до н.е. перероджується в кілька окремих нових культур. Однією з них була праслов'янська *білогрудівська культура* (назва від Білогрудівського лісу біля м. Умань). Носії цієї культури у XI — IX ст. до н.е. займали лісостепову смугу Правобережної України від Збруча до Дніпра. Білогрудівці були землеробами і скотарями, стали більше використовувати бронзові знаряддя. Історично важливе значення мають виявлені на білогрудівських селищах сліди залізобного виробництва. У племен білогрудівської культури існували виразні культи сонця і вогню, з чим пов'язані

особливі культові споруди – попелища – великі, штучно насипані пагорби з попелу як наслідок величезних ритуальних вогнищ.

Праслов'яни передскіфського часу. Письмові джерела і археологічні дослідження вказують на існування на теренах України залізної доби племен і народів з різноманітною культурою. До праслов'янського кола можна віднести, ймовірно, лужицьку культуру, а повною мірою – висоцьку та чорноліську.

Наприкінці доби бронзи, приблизно з XII-XI ст. до н.е. на західних землях України жили племена *лужицької культури* XIV – IV ст. до н.е. (назва від Лужиці - слов'янського краю у східній Німеччині), яка була великим поліетнічним утвором. Спільною рисою, що об'єднувала всі ці племена, був однаковий поховальний обряд – кремація. Основою господарства було орне землеробство, скотарство, полювання. Досягло розвитку бронзоліварне виробництво.

Носії *висоцької культури* заселяли у X—VII ст. до н.е. невеликий простір вододілу між Західним Бугом, Дністром і Стиром (Львівська і захід Тернопільської областей). Це було невелике, стійке протягом 400 років об'єднання мирних племен, котрі досягли стадії патріархальної родової общини. Основним їхнім заняттям було землеробство і скотарство. Жили в селищах по берегах рік та озер, споруджували півземлянкові та наземні каркасні житла з кам'яними печами. Поряд знаходились господарські споруди. Для виготовлення знарядь (сокир, молотків, серпів, зернотерок, стріл) широко використовувалися камінь, кремій і кістка. Бронзові та залізні вироб (ножі, серни, вістря наконечників списів і стріл, бритви, прикраси) більшою мірою були привізні. Висоцькі гончарі продукували багато різноманітного посуду. Привертає увагу кераміка ритуального призначення, орнаментована символічними зображеннями, пов'язаними, очевидно, з культом родючості. Відомі великі могильники висоцької культури, де налічувалось інколи до 1000 поховань (Висоцький могильник – назва, як і назва культури, від с. Висоцько Львівської області).

Па початку ранньозалізної доби, у X—VII ст. до н.е. лісостепова частина Правобережної України між Дніпром і Дністром була заселена осілими племенами *чорноліської культури*. Чорнолісці жили родами у відкритих селищах, де будували дерев'яні наземні житла та півземлянки. Основу господарства становили орне землеробство і скотарство. Добре розвинутими були всі галузі домашнього господарства та ремесла: прядіння, ткацтво, чинбарство, обробка кістки і дерева. Чорноліські гончарі виготовляли різноманітний високоякісний і вишукано оздоблений посуд. Високого рівня досягла власна металургія бронзи та заліза, один з найбільших виробничих центрів знаходився в басейні річки Тясмин на Черкащині.

На кордоні з кіммерійським степом, чорнолісці збудували систему фортець-городищ, де ховались під час ворожих нападів. Городища споруджувались на високих неприступних пагорбах, були оточені земляними валами із дерев'яними стінами зверху. Основними городищами були найпівденніше Чорноліське на Кировоградщині, довжина валів якого досягала 6 км, та Суботівське поблизу Чигирини. Будівництво таких великих укріплень, можливо, перших у праслов'янській історії фортець, вимагало зусиль великої кількості людей водночас. Це сприяло об'єднанню племен, городища ставали племінними центрами. Існує думка, що племена чорноліської культури були предками тих землеробських племен скіфського часу на території України, котрих Геродот називав скіфами-орачами.

Культура праслов'ян у скіфський період. Як вважається, у самій Скіфії праслов'янськими були терени Дніпровського лісостепового Правобережжя, частково Лівобережжя (береги Ворскли) і північна половина Надбужжя. Північніше і західніше жили інші праслов'янські племена, від скіфів незалежні, в культурі яких скіфські впливи відчуються значно менше. Залежність праслов'ян від скіфів не була рабською. Існували прикордонні фортеці, споруджувались нові величезні городища, а сама оборонна лінія, що захищала землеробський світ від кочівників, простяглася далеко на захід.

На дніпровському Лівобережжі, обжитому праслов'янами і прабалтами, з'явилися гелони — плем'я, близьке скіфам, але їм не тотожне. Очевидно, тут утворився своєрідний симбіоз праслов'ян, прабалтів і гелонів, першість в якому належала останнім. Основним

заняттям праслов'ян, які раніше, було землеробство, передусім хліборобство, яке настільки розвинулось, що хліб «скіфів-орачів», вивозився на продаж до грецьких торгових факторій і надчорноморських міст.

Під тиском скіфів починаючи з VII ст. до н.е. праслов'янські лісостепові племена кількома хвилями просуваються все західніше — на Поділля, Наддністрянщину, Буковину, Галичину, Волинь, заходячи аж на Закарпаття. Переселенці зі сходу принесли з собою багато елементів культури скіфського типу, що знайшло відображення в озброєнні, прикрасах, поховальному обряді. На Західному Поділлі нова праслов'янська культура мала фракійські та скіфські риси, її виразною ознакою був особливий поховальний обряд — захоронення померлих під курганами з масивними конструкціями з кам'яних брил всередині. Сотні таких курганів, що датуються VI—IV ст. до н.е., є на Хмельниччині, Тернопільщині, Буковині.

Племена, що входили до праслов'янського світу, жили також на Волині. Ці краї були спокійнішими, вони знаходилися обіч великого шляху з Азії в Європу, тут рідше змінювалось населення. На заході Волині, особливо в Надбужжі, помітнішим був вплив лужицької культури із заходу. Тут значно менше практикується інгумаційний (тілопокладення) поховальний обряд, а більше поширена кремація (тілоспалення) і захоронення спалених решток в урнах. У матеріальній культурі продовжуються давні місцеві традиції.

Інші землеробські праслов'янські племена заселяли в VI—V ст. до н.е. також верхів'я Дністра та Західного Бугу. Поблизу сіл Черепин та Лагодів на Львівщині досліджено велике поселення та кремаційний могильник, що належали цим племенам.

Усі праслов'янські поселення цього часу влаштовувались на підвищеннях поблизу води. Найпоширенішими типами жител були півземлянки та наземні каркасні житла. На поселеннях виявлено багато сільськогосподарського реманенту: крем'яні, бронзові і залізні серпи, кам'яні зернотерки, спеціальні ями — зерноховища. Знайдено багато зерен і насіння. Вирощувалися пшениця, просо, ячмінь, жито. Розводилася худоба: корови, кози, овці, коні, свині. Важливою галуззю господарства було гончарство. Особливо вишуканим був посуд племен, які жили в Наддніпрянщині та на Поділлі. Він прикрашався геометричним різьбленим орнаментом із втертою білою фарбою, рельєфними виступами. Важливо, що в комплексах матеріалів праслов'янських культур України мало є знахідок зброї, але чим далі на схід і ближче до скіфів, тим її більше, аж до поховань воїнів у бойовому обладунку скіфською типу в Наддніпрянщині.

Перше тисячоліття до н.е. було часом розквіту праслов'янського патріархального язичництва. Соціальний розвиток, посилення влади вождів, поява елементів державності — все це породжувало нові релігійні уявлення. Створювався «слов'янський Олімп» з чоловічими божествами на чолі. В цей час з'являється культ Даждбога — бога сонця, сина бога неба Сварога. Під час археологічних досліджень на околицях праслов'янських поселень знаходять рештки великих ритуальних вогнищ зі слідами жертвоприношень. На багатьох праслов'янських поселеннях і городищах знайдено спеціальні жертovníки у вигляді глиняних кругів — стовпців діаметром до 1,5 м, а поряд з ними кістки тварин, зерна, ритуальний посуд, культові фігурки.

Цікавими є магичні знаки, зображені на праслов'янському посуді, особливо на куклях, які служили традиційним ритуальним посудом. Такі знаки у вигляді своєрідного «мальтійського» хреста із розширеними раменами вважаються символами плідності домашніх тварин і зустрічаються ще тепер у тих регіонах, де поряд із землеробством важливу роль відіграє скотарство, наприклад, у Карпатах на гуцульських різьблених скринях і писанках.

Перші письмові повідомлення про слов'ян. Уперше слов'янські племена привернули увагу античних авторів під іменем *венедів* або *венетів*. Найбільш рання згадка цього етноніма міститься у листах римського історика Помпонія Мели, і датується I ст. до н.е. Більш розгорнуті характеристики давнього народу містяться в повідомленнях римського географа та природознавця Плінія Старшого, а також римського історика другої половини I ст. н.е. Корнелія Таціта. За інформацією останнього, венеди, на відміну від сарматів, були осілим землеробським народом, добре обізнаним з воєнним мистецтвом — застосовують продуману тактику бою і використовують щити.

На розселення венедів, принаймні їх частини, у басейні Вісли вказує географ першої половини II ст. н.е. Клавдій Птоломеї, щоправда, в його праці механічно поєднані відомості з різних епох. На карті римських доріг — так званих Певтінгерових таблицях, виготовлених, ймовірно, у другій половині III ст. н.е., — венеди локалізовані на землях, що простяглися на північ від Карпат, у Верхньому Подністрів'ї та західніше від нього, а також — між Дунаєм і Дністром.

Набагато більше інформації про давніх слов'ян містять праці візантійських авторів середини — другої половини I тис. н.е. Саме тоді слов'янські племена виступають як доволі чисельна і потужна сила, що турбувала могутню Візантійську імперію. Візантійські автори Йордан, Прокопій Кесарійський, Меандр Протектор, Феофілакт Симокатта у своїх працях відводять чимало місця давнім слов'янам, яких вони називають чи то *антами*, чи то *склавинами*.

Таким чином, саме в середині I тис. н.е. в писемних джерелах уперше зустрічається згадка про слов'ян під їх самоназвою. Учені припускають, що на різних етапах ця самоназва зазнавала часткових змін фонетичного вигляду слова. І саме у розглядуваний час вона фіксується у формі склавинів. Ця самоназва слов'ян могла бути пов'язана з давнім індоевропейським коренем, який означував людину, що належить до свого народу. Інші свої давні назви — венети/венеди та анти — слов'яни отримали відповідно від германців та іраномовних кочовиків Південного Сходу.

Культура ранніх слов'ян першої половини I тис. н.е. На рубежі ер у головному ареалі етнічного формування слов'ян, що охоплює дніпро-віслянське межиріччя, вирізняються три основні масиви археологічних культур — зарубинецька, пшеворська і зубрицька, які сформувалися на основі змішування прийшлого і місцевого населення.

Зарубинецька культура свою назву дістала від с. Зарубинців (тепер Черкаська область), де В.Хвойка у 1899 р. вперше дослідив могильник. Пам'ятки зарубинецької культури виявлено в понад 100 поселеннях по середньому і верхньому Дніпру та верхній Десні. Відносяться вони до часів з середини III ст. до н. е. до I—II ст. н. е. На думку дослідника Г.П.Півторака, зарубинецька культура складалася в основному зі слов'ян, а центр її містився на Середній Наддніпрянщині — території майбутніх полян. Зарубинецькі слов'яни були осілими хліборобами; вирощували пшеницю, ячмінь, просо. Вони досконало володіли багатьма ремеслами, що давало їм можливість виготовляти численні знаряддя праці й побутові речі (сокири, ножі, серпи, коси, долота, рибальські гачки, голки, цвяхи, скоби), різноманітні прикраси й зброю, обробляти залізо й кольорові метали. Як стверджує археолог П.Третяков, деякі локальні етнографічні риси зарубинецької культури дійшли й до нашого часу і стали самобутніми етнокультурними ознаками української нації. Наприклад, звичай білити крейдою внутрішні й зовнішні стіни житла, будівництво каркасних хат-мазанок. У II ст. н. е. зарубинецька культура зникла через навалу германських племен готів. Проте деякі племена залишилися на своїх місцях і замість зарубинецької настала епоха черняхівської та пізньо-зарубинецької культур.

Пшеворська культура (назва від м. Пшеворск, Польща) тривала приблизно з II ст. до н.е. до IV ст. н.е. в ареалі центральної і південної Польщі, Східної Словаччини, українського Закарпаття, Галичини. Поселення формувались навколо річок. Житла були прямокутної форми наземні та напівземлянкові площею 14-20 кв.м. Обігрівались мешканці відкритим вогнищем або глинобитною піччю, яка знаходилась в кутку житла. Поховання більшістю своєю являли ґрунтове тілоспалення в урнах чи ямах. Поховання супроводжуються великою кількістю всіляких речей: фібулами, пряжками, підвісками, намистами. В випадках захоронення воїнів їх супровідним інвентарем була зброя — ритуально зігнуті мечі, списи, шпори. Характерний чорнолощений ліпний посуд: миски, глеки, вази.

Зубрицька культура (назва від с. Зубра Львівської області) була поширена на території Волині та Верхньої Наддніпрянщини. Сформувалася у середині I ст. н.е. на основі інтеграційних процесів між місцевими носіями пшеворської культури та прийшлими з Прип'ятського Полісся групами зарубинецької культури. Пам'ятки цієї культури існували до III

ст. і трансформувалися у локальну групу, близьку до черняхівської культури, яка поступово переросла у пам'ятки корчакського типу раннього середньовіччя. Племена зубрицької культури утворювали невеликі поселення з 4—6 жител, в яких мешкали 20—35 осіб. Це були напівземлянки або наземні споруди. В середині житла була лежанка, на земляній підлозі розпалювали вогнище. Біля кожного житла розташовувалося 5—10 ям-погребів. Предметами побуту були кераміка ручного виготовлення, ремісничі вироби (прясла, ножі, проколки, шила, голки), прикраси (фібули, намиста), предмети особистого вжитку (гребені), мисливства (наконечники стріл, списів, шпори).

У другій чверті I тис. н.е. свій внесок у розвиток культури слов'ян зробили дві сусідні культури - київська і черняхівська.

Артефакти *київської культури* датуються рубежем II—III — пер. пол. V ст. і знайдені на території півнчно-східної України та сусідніх до неї областей Росії й Білорусі. Виникла на основі пізньозарубинецьких пам'яток I—II ст. і стала, у свою чергу, основою формування ранньосередньовічних слов'янських культур: колочинської та пенківської. Мала тісні зв'язки з черняхівською культурою. У літературі побутує думка, що носії київської культури були безпосередніми предками ранньоісторичних слов'ян (зокрема венедів). Поселення київської культури розташовувалися переважно на невисоких терасах. Головним типом жител є напівземлянка з вогнищем. Трапляються також наземні будівлі, господарські споруди та виносні вогнища. Характерними є численні ями-льохи. Поховальний обряд — ямні трупоспалення з бідним інвентарем на ґрунтових могильниках. Кераміка — ліпні горщики й корчаги, глиняні диски-сковорідки. Інколи трапляються лощені ребристі миски, пряслиця, знаряддя (залізні ножі, шила, кам'яні жорна). Специфічними для цієї культури є речі з розряду виїмчастих емалей (трикутні фібули та ін.).

Черняхівська культура названа за с. Черняхів (тепер Київської області), поблизу якого В.Хвойка у 1900 р. розкопав могильник. Вона поширена на великій території Придніпров'я, Верхнього Побужжя й Придністров'я. Пам'ятки черняхівської культури досліджені більш ніж у 2 тисячах поселень. Відносяться вони до II—V ст. н. е. Черняхівська культура, найвірогідніше, була поліетнічною культурою (нащадки скіфів, сарматів, дако-фракійців), позначена провінційно римськими впливами, але провідна роль у ній, без сумніву, належала східним слов'янам.

Слов'яни-черняхівці були досить численними й густо заселяли сучасний український лісостеп. Їхні селища добре сплановані, житла утворювали вулицю або декілька вулиць. Кожен двір складався, як правило, з кількакімнатного житла з піччю й господарських будівель. Житлові приміщення були наземними або напівземлянками й землянками, вкритими соломною чи очеретом, зовні стіни обмазували глиною. Основним заняттям лісостепових було орне хліборобство. Землю обробляли плугами. Сіяли пшеницю, ячмінь, просо й гречку. З'явилися навіть перші млини. Особливо інтенсивно торгували черняхівці з греками Північного Причорномор'я.

Черняхівці створили свій оригінальний хліборобський календар, розшифрований Б.Рибаківим. Зображення такого календаря на ритуальному глиняному посуді знайдено на південній Волині та на Київщині. Він становив своєрідну орнаментальну стрічку на вінчику глиняної чаші. Розвиток внутрішніх економічних і соціальних відносин, контакти з передовими середземноморськими державами сприяли появі в черняхівських племен зачатків наукових знань у галузі природничих та технічних наук. Зокрема, деякі металеві знаряддя черняхівської епохи дослідники вважають хірургічними інструментами.

Ряд істориків пов'язує носіїв черняхівської культури з антами, що започаткували на території України перше державне утворення. На думку М.Грушевського, яку підтримують і сучасні провідні спеціалісти, наприклад Л.Залізняк, з IV ст. н.е. вже можна говорити про українців. З тією різницею, що на думку першого пращурами українців були анти, а другого — склавинів.

Слов'янські культури V-VII ст. На початку раннього середньовіччя за археологічними джерелами виділяються три великі словянські культури – празько-корчацька, пеньківська і колочинська. Зіставивши повідомлення історика Йордана, візантійських джерел і дані археології, учені роблять висновок, що венеди (праслов'яни) поділились на західних (склавівів) і східних (антів) слов'ян, з якими пов'язують празько-корчацьку і пеньківську культури відповідно.

Празько-корчацька культура (назва від досліджених пам'яток у Празі та біля с. Корчак на Житомирщині) на теренах України займала територію від Західного Бугу до Дніпра. Характерними для цієї культури були невеликі, неукріплені селища на річках розміром 0,5-1 га, що складались з 20-30 будівель - квадратних напівземлянок. Крім жител було виявлено чимало характерних господарських будівель. Основу господарства становило орне землеробство. Відомим було добування і обробка заліза, виготовлення ювелірних виробів. Поховання були ґрунтові, часом трапляються і підкурганні, використовували кремацію, і вміщували прах в урни або ямки.

Пеньківська культура (назва походить від с. Пеньківка поблизу гирла р. Тясмин) охоплювала Середнє Подніпров'я, лівобережжя, Південне Побужжя, відома за межами України. Крім поселень та могильників, археологи відкрили єдиний серед пеньківських старожитностей залізодобувний центр біля с. Гайворону у Південному Побужжі. Селища пеньківців становили сукупність безсистемно побудованих жител з підсобними будівлями та господарськими ямами. Пеньківці віддавали перевагу орному хліборобству, займалися скотарством, полюванням, прядінням, ткацтвом, обробкою каменю, кісті, дерева тощо. Серед ремесел високого рівня досягли металургійне (особливо залізодобувне) виробництво та ковальська справа. Існували бронзоливарні та ювелірні майстерні. Завдяки ливарній техніці з'явилася можливість виготовляти скроневі кільця, антропоморфні зображення і знамениті пальчасті фібули, центри виробництва яких містилися на Середній Наддніпрянщині.

На північному сході України відомі пам'ятки колочинської культури (назва від дослідженого археологами городища Колочин в районі Гомеля), яка вважається наступницею київської культури.

Культура східнослов'янських племен VII - IX ст. На основі празько-корчацької культури між Дніпром, Дністром і Західним Бугом формується культура Луки-Райковецької. В Дніпровському Лівобережжі населення пеньківської і колочинської культур бере участь у формуванні волинцівських і роменсько-борщівських старожитностей. В літературі широко дискутується проблема ідентифікації цих трьох культур із відповідними літописними союзами племен, що згадуються у «Повісті минулих літ». Прийнятною є позиція, згідно з якою деревляни, дуліби (бужани, волиняни), хорвати, тиверці й уличі проживали в межах луки-райковецької і частково волинцівсько-роменської культур, а в ареалі останньої також мешкали сіверяни та більшість полян.

У другій половині I тис. н.е. економіка східних слов'ян досягла значного розвитку. Основними галузями господарства були землеробство і скотарство. Поряд із цим певну роль відігравали мисливство, рибальство, бортництво. Зростає технічний рівень знарядь праці. Уже в першій половині I тис. н.е. східні слов'яни користуються залізними наральниками, а в другій — все ширше розповсюджують залізні плуги та інші сільськогосподарські знаряддя, що значно підвищувало продуктивність праці. Урожай збирали серпами, косами, зерно мололи на жорнах. Вирощувалися пшениця, жито, просо та інші зернові. Розвивалися різні види ремесел: ливарне, залізобробне, гончарне. Удосконалювалися житла, поселення, які мали укріплення-городища (гради) з високими земляними валами та глибокими ровами. Серед значної кількості городищ виділялися великі, що відігравали роль політичних, торгово-економічних, духовних центрів: Київ, Вишгород у полян, Чернігів, Новгород-Сіверський, Любеч у сіверян та ін. Енергійно розвивалася внутрішня і зовнішня торгівля. У VII-VIII ст. з Волзького торгового шляху «з варяг у араби» по притоках Дніпра та Дону до східних слов'ян приїздили арабські купці. У IX ст. основним стає дніпровський шлях — «з варяг у греки», по якому йшла жвава торгівля з Візантією.

Розвиток продуктивних сил викликав зміну і в суспільному ладі східних слов'ян. Звужується сфера спільної власності на землю. Орна земля значною мірою переходить у приватну власність окремих сімей. Первісна община перетворювалася в сусідську. Посилюється майнове розшарування, значно збагачується і зміцнюється родоплемінна знать. У VIII-IX ст. переважно на основі племінних союзів поступово формуються нові територіальні об'єднання — князівства, центрами яких були міста Київ, Чернігів та ін.

Релігія у слов'ян у дохристиянські часи мала у своїй основі культ природи. Головні боги виступали образами самої природи: Сварог — бог Сонця, Стрибог — дощу, Перун — грому. Крім цих головних богів на різних етапах розвитку язичництва існувала множина інших богів. Особливо тісно були пов'язані слов'янські вірування із землею. Опікунами роду були Роди. Природа не протиставлялася божеству і не протистояла йому. Сили природи, природні стихії для носіїв міфологічної свідомості, розчинені в народній релігії, поставали як божественні, що в своїй сакралізації природи і у філософському контексті приводило до наївного пантеїстичного світорозуміння в його натуралістичних позиціях.

На тих чи інших етапах історичного розвитку міфологічні уявлення про світ поповнювалися різними богами, які уособлювали різні важливі сили природи. Своєрідну періодизацію слов'янських язичницьких культів дав невідомий руський автор XII ст. в своєму «Слові про ідоли», в основу якого покладено повчання Григорія Богослова, спрямоване проти античного язичництва. Він виділив три основних етапи формування вірувань східних слов'ян: поклоніння упирам та берегиням, тобто своєрідний тип дуалістичного анімізму, пов'язаного із задобренням упирів і вдячністю берегиням, що захищають людину; поклоніння Роду і Роженицям, які, будучи божествами роду, поступово трансформувалися в божество плодovitості і родючості, де саме з Роженицею формувалося у ранніх землеробів уявлення про жіноче божество народжуючої землі, вилившись на руському ґрунті в образі Макоші (Мокоші); вірування, пов'язані з Перуном, — дружинно-князівським богом війни і зброї, що, власне, було справою більш пізньої історії, який хронологічно відповідав народженню східнослов'янської державності, і, мабуть, не випадково, що перші свідчення про визнання ідеї верховенства єдиного головного бога відносяться до VI ст. в працях грецького історика Прокопія.

Для відправлення своїх обрядів слов'яни-язичники будували культові споруди, найбільшими серед яких були святилища. Прикладом може бути святилище VIII-IX ст. на Старокиївській горі у Києві, розкопане у 1908 р. Площадки святилищ оточувалися валом і ровом, в яких горіли ритуальні вогні, а в центрі святилища стояв ідол. Найчастіше ідола вирізали з дерева, та збереглися тільки виконані з каменю. Найвідомішого збручанського ідола знайдено 1848 р. у р. Збруч біля с. Городниця Тернопільської області. Це чотиригранний стовп заввишки 2,7 м з серією зображень, розміщених у трьох ярусах на кожній грані. На горі (світ богів) на кожному боці зображені фігури чотирьох божеств під однією спільною шапкою, що символізує небо. В середньому ярусі розміщені фігури чоловіків і жінок, які нібито взяли за руки. Це земля, обжита людьми. На нижньому ярусі — таємничі підземні боги, які тримають на собі землю.

Становлення праслов'янської культури відзначилося складними, далеко ще не повністю відомими нам подіями. Праслов'яни, як і багато інших європрейських і деяких азійських народів, вийшли з лона енеолітичної індоєвропейської працівілізації. Праслов'янська спільність між Дніпром і Сяном наприкінці доби бронзи ще не була сформована ані етнічно, ані лінгвістично, але вона виростає на потужній основі — трипільській культурі. У добу заліза Україна стала центром зони культурних контактів, помітну роль серед яких грали праслов'янські культури. Ймовірно, частину з них вже можна вважати праукраїнськими. Найважливішою подією першої половини I тис. н.е. була поява на культурній арені слов'ян, які в складних умовах контактної зони зуміли з окремих слов'янських племен і культур консолідуватися у монолітні племінні спілки — передвісники державності.

Питання для самоконтролю.

1. Назвіть праслов'янські археологічні культури на теренах України бронзової доби.

2. Охарактеризуйте життя праслов'ян перед- і скіфського часів.
3. Які автори подають перші письмові відомості про слов'ян?
4. Простежте зміну археологічних культур слов'ян у I тис. н.е.

Тестові завдання (питання з однією правильною відповіддю)

1. До праслов'янських археологічних культур бронзової доби на теренах України відносять

- а) тшинецько-комарівську та білогрудівську культури
- б) лужицьку та висоцьку культури
- в) зарубинецьку та пшеворську культури
- г) Зубрицьку та київську культури

2. Існує думка, що племена чорноліської культури були предками тих землеробських племен скіфського часу на території України, котрих Геродот називав

- а) царськими скіфами
- б) скіфами-орачами
- в) скіфами-кочівниками
- г) сарматами

3. Найбільш рання згадка етноніма венеди міститься у працях

- а) Корнелія Тацита
- б) візантійського автора Йордана
- в) римського історика Помпонія Мели
- г) Клавдія Птолемея

4. Ряд істориків, наприклад М.Грушевський, пов'язує носіїв черняхівської культури з

- а) черняхівцями
- б) склавинами
- в) венетами
- г) антами

5. Релігія у слов'ян у дохристиянські часи мала у своїй основі культ

- а) природи
- б) князя
- в) дружини
- г) тотема

Рекомендована література

Основна

1. Історія та культура України: навчальний посібник / уклад. Дедурін Г. Г., Іванов С. Ю., Чорний І. В. Харків, 2017. 108 с.
2. Історія української культури : національний підручник / В.А. Качкан, О.Б. Величко та ін.; за ред. В.А. Качкана. К.: ВСВ «Медицина», 2021. 368 с.
3. Передерій І.Г. Історія української культури: навч. посіб. для здобувачів усіх напрямів підготовки денної та заочної форм навчання. Полтава: ПолтНТУ, 2015. 274 с.

Додаткова

4. Історія української культури: конспект лекцій / О. Л. Рябченко, Ю. А. Беліков, В. П. Бурмака та ін.; Харк. нац. ун-т міськ. госп-ва ім. О. М. Бекетова. Х.: ХНУМГ, 2014. 182 с.
5. Колтунов О. Ю., Уварова О. О. Історія української культури : навч. посібник. Одеса : ОНМедУ, 2011. 316 с.

6. Макарчук С.А. Етнічна історія України: навчальний посібник. К. : Знання, 2008. 471 с.
7. Українська мова. Історія України. Історія української культури : Практикум / О. Ю. Колтунов, О.О. Сікорська, О. О., О. О. Уварова, О.С.Шаніна, Н.О.Каравацька. Одеса : ОНМедУ, 2012. 360 с.

Електронні інформаційні ресурси

1. Історія України (Давня історія, Середні віки, Новітній час, тощо), бібліографія, картографія, наукові публікації, тематичні ресурси, дослідження та інші *матеріали з Інституту історії Національної Академії наук України* - http://www.history.org.ua/?litera&getFromProject=_edz_
2. Український історик. Історія України: давня, середньовічна, нова, новітня, Всесвітня історія, Античність, день в історії, першоджерела, документознавство та архівна справа - <http://istoryk.in.ua/>
3. Історія України IX-XVIII ст. Першоджерела та інтерпретації <http://www.izbornyk.org.ua/>

СР3 2

Тема. Культурне життя українців в Австро-Угорській імперії.

Мета: тема сприяє вивченню і розумінню вітчизняної історії у загальнолюдському контексті; допомагає зрозуміти процеси еволюції народу і держави; орієнтує студента в основних закономірностях суспільного, громадського і цивілізаційного розвитку та тлі особливостей епох і регіонів; дозволяє збагнути єдність українського етносу у його етнографічній, культурній, мовній, економічній різноманітності.

Основні поняття: москвофіли, народовці, судова реформа, селянська реформа, капіталізм.

План

Теоретичні питання:

Політичне становище Правобережної України та західноукраїнських земель у др. пол. XVII-XVIII ст.

Гайдамацький рух. Коліївщина 1768 р. Рух опришків.

Три розділи Польщі. Реформи середини XIX ст. в Австро-Угорщині.

Українське відродження. Політичне життя.

Політичне становище Правобережної України та західноукраїнських земель у др. пол. XVII-XVIII ст.

Війни останньої третини XVII – початку XVIII ст., ареною яких була Правобережна Україна, остаточно підсумувалися Андріанопольським і Карловицьким трактатами 1713 та 1714 рр. Туреччина лишалася при своїх давніх сферах впливу, які співпадали з північними кордонами Кримського ханату і Буджацької та Єдисанської Орд у пониззях від Дунаю до Дніпра. Росія закріпилася на українських землях Лівобережжя, північною околицею яких був Стародубський полк [нині на території Брянської обл. Російської Федерації], а на правому березі Дніпра їй дістався Київ з прилеглою округою протяжністю близько 40 км, по периметру оточеною прикордонними форпостами-митницями у Трипіллі, Василькові, Макарові та ін; з 1734 р. під російську протекцію потрапили і володіння Запорозької Січі, що тяглися від Дніпра до Південного Бугу (докладніше про запорозькі території див. у наступному параграфі цього розділу). За Річчю Посполитою (а точніше – за Польщею, оскільки українські землі належали до юрисдикції Корони Польської), окрім Галичини, Західного Поділля й Волині, затвердилася більша частина Київщини (її адміністративний центр був перенесений до Житомира), а також Східне Поділля, тобто усе старе Брацлавське воєводство.

Гайдамацький рух. Коліївщина 1768 р. Рух опришків.

Селянське питання, про яке вже згадувалося у вступі до цього параграфа, у XVIII ст. не було проблемою суто польською. У Росії спорадичні виступи простолюду переросли на кровопролитну селянську війну 1773-1775 рр. під проводом Омеляна Пугачова. На Лівобережній Україні середина – друга половина цього ж століття позначена помітними селянськими заворушеннями у Стародубському, Миргородському та Лубенському полках, на Новгород - Сіверщині, Слобожанщині. Один за одним спалахували селянські бунти в сусідній Угорщині (1735, 1753, 1755, 1764, 1765), стаючи (як і в Росії, козацькій Україні чи Польщі) відповіддю на посилення панцизняного примусу. Останній виявився логічним наслідком переорієнтації панського господарства з внутрішніх потреб на ринок, на здобуття коштів для показного способу життя – у XVIII ст. уже обов'язкового атрибуту вищих станів, для будівництва дорогих, доти незнаних палаців, для закупівлі предметів побутової розкоші. Ця, загалом типова для країн екстенсивного господарювання, ситуація в українських регіонах Речі Посполитої додатково обтяжувалася, як уже зазначалося, ворожістю до чужого пана – ляха й католика, викрешуючи спалахи лютої ненависті, замішаної на пам'яті про не такі давні козацькі часи.

Опришківство як форма соціального бандитизму протрималося в Карпатах з середини XVI до 20-30-х років XIX ст., зазнавши найбільшого піднесення якраз у часи, про які йде мова в цьому параграфі. За три століття свого побутування воно виробило власні ритуали та символіку, що можуть бути пояснені лише тоді, коли дослідники врешті відмовляться дивитися на цей феномен як на саму лише кримінальність чи "основну форму класової боротьби селян західноукраїнських земель проти кріпосництва та гніту поневолювачів". Через розшифрування глибинних мотивацій поведінки опришків пролягає, на думку автора цих рядків, і шлях до розуміння внутрішньої структури та неписаних законів опришківських гуртів. Варто додати, що це полегшується наявністю паралельно-порівняльного матеріалу аналогічних груп "благородних розбійників" з румунських, угорських, словацьких та балканських гірських регіонів.

У вирі гайдамачини, яка впродовж червня – початку липня 1768 р. винесла на поверхню близько 30 менших повстанських загонів, один з них, загнавшись аж за турецький кордон, спалив прикордонне містечко Балту (нині Одеської обл.). Запахло міжнародним скандалом і навіть війною, та й сили конфедератів, проти яких російські влади власне і спровокували гайдамацький вибух, на той час уже були розсіяні. Відтак на початку липня 1768 р. царські війська оточили під Уманню табір тепер непотрібних гайдамаків. Ті не вчинили ніякого опору, наївно вважаючи російських солдатів союзниками, тож без жодного пострілу вдалося заарештувати понад тисячу озброєних відчайдушних людей. Більшість з них (понад 840) як піддані Речі Посполитої були передані польському командуванню, а решту вивезено до Києва. Польську партію бранців невдовзі стратили у с. Кодні поблизу Житомира та у с. Сербах [нині Могилівського р-ну Вінницької обл.]. У Кодні був четвертований і Іван Гонта.

У другій половині XVIII ст. поодинокі гайдамацькі ватаги ще виринають то на Правобережжі, то на Лівобережжі, то на Слобожанщині, проте ні за чисельністю, ні за зухвалістю операцій жодна з них уже не дорівнялася гайдамачині 30-60 х років.

Три розділи Польщі. Реформи середини XIX ст. в Австро-Угорщині.

Наприкінці XVIII ст. внаслідок трьох поділів Польщі західноукраїнські землі площею понад 60 тис. кв. км з населенням 2,5 млн осіб (у тому числі 2 млн українців) стали колонією Австрійської імперії, їхнє населення жило в умовах жорстокого соціально-економічного визиску з боку феодально-абсолютистської монархії. Вкрай незадовільним було й культурне становище українців. У Галичині тривав початий ще значно раніше процес полонізації, на Закарпатті — мадяризації, на Буковині — румунізації. Йдеться, отже, про подвійний, а то й потрійний національний та соціальний гніт. Східна Галичина разом із частиною польських земель входила до складу "королівства Галіції та Лодомерії" з центром у Львові. В адміністративному відношенні край поділявся на 12 округів. На чолі Галичини стояв губернатор, який призначався Віднем.

Визначальною особливістю господарського розвитку всіх українських земель був швидкий *занепад феодально-кріпосницької системи*. Найбільш яскраво це виявилось в розвитку товарно-грошових відносин, проникненні капіталістичних відносин у сільське господарство, занепаді кріпосницької мануфактури. Наслідками цього процесу стали зростання товарності сільського господарства, поглиблення спеціалізації окремих районів України в сільськогосподарському виробництві.

Починається технічний переворот у промисловості. Прискорюється процес створення та розвитку фабрично-заводського виробництва. Перше місце у промисловості України посідає цукрова галузь, яка забезпечувала 80% виробництва цукру. У 1824 р. був заснований перший цукровий завод. Друге місце належало суконній промисловості. Високими темпами розвиваються військова, металургійна, машинобудівна, вугільна галузі. Нові явища та процеси поступово, хоч і не так динамічно, як у промисловості, поширюються на сільське господарство, інші галузі економіки. Активізується зовнішня торгівля. З України вивозили зерно, вовну, цукор. Український експорт складав 60% загальноросійського.

Торговельні зв'язки підтримувалися з Німеччиною, Францією, Австрією, Чехією, Угорщиною. Таким чином, у середині XIX ст. феодально-кріпосницька система господарювання перебувала в глибокій кризі. Нова ринкова система відносин ставала дедалі міцнішою та ефективнішою порівняно з феодально-кріпосницькою. У процесі розкладу феодально-кріпосницької системи, зміцнення капіталістичного укладу загострювались соціальні протиріччя, посилювалася антикріпосницька боротьба.

Антикріпосницький рух в Україні особливо широкого розмаху набрав на Правобережній Україні у зв'язку з проведенням *інвентарної реформи 1847-1848 рр.* Широка хвиля виступів прокотилася по Україні в 50-60-ті роки XIX ст. Важливу роль тут відіграли революційні події 1848 р. в Європі. Піднесення національного руху в Західній Україні відбувалося в період європейських революцій 1848 р. 13 березня цього року у Відні внаслідок народного повстання було повалено уряд Меттерніха, і до влади прийшли ліберали. Були проголошені політичні свободи й запроваджено парламентський устрій.

2 травня *1848 р. у Львові* було засновано *“Головну Руську Раду”* - першу українську політичну організацію, яка взяла на себе функції українського національного уряду. У маніфесті Ради, зверненому до всіх народів Австрійської імперії і насамперед до українського населення Східної Галичини, лунав заклик до боротьби за свободу і незалежність. Селянський антикріпосницький рух ширився на Галичині, Буковині, Закарпатті.

Одним з найважливіших результатів революції 1848-1849 рр. було скасування кріпосництва. Це сталося **23 квітня 1848 р.**, тобто на п'ять місяців раніше скасування панщини в усій імперії. Найбільші досягнення в 1848-1849 рр. український національний рух мав на ниві культури та освіти. Яскравою сторінкою в історії українського народу було повстання в Північній Буковині під проводом Л. Кобилиці, який на той час був депутатом парламенту.

Після придушення національних рухів австрійська монархія влітку 1851 р. ліквідувала *“Головну Руську Раду”*. У 1867 р. Австрія під тиском Пруссії змушена була визнати право Угорщини на самоврядування і віддати їй Закарпаття. Загалом 1848 рік був переломним в історії західних українців. Вони дедалі активніше заявляли про свої права та виборювали їх.

Після реформи Західна Україна залишалася краєм поміщицьких латифундій. Великим землевласникам, які мали 5 і більше тис. гектарів, належало понад 40% усіх земель. Незважаючи на великі залишки кріпацтва, сільське господарство Західної України у другій половині XIX ст. поступово розвивалося по-ринковому: у поміщицьких і багатих селянських господарствах працювали вільнонаймані робітники. На кінець XIX ст. на західноукраїнських землях налічувалось понад 400 тисяч постійно зайнятих і періодично найманих робітників. Усе ширше застосовувалася сільськогосподарська техніка, поглиблювалася спеціалізація районів.

Українське відродження. Політичне життя.

Наприкінці XIX – на початку XX століття на території України значного зростання зазнав український національно-визвольний рух. Система політичних партій і організацій на

західноукраїнських землях почала формуватися наприкінці XIX ст., тобто раніше, ніж в Наддніпрянській Україні, їх утворення і діяльність на відміну від Росії відбувалися в легальних умовах. У жовтні **1890 р.** прихильники радикально-демократичної течії скликали свій з'їзд у Львові, на якому була створена перша легальна українська політична організація європейського типу — **Русько-українська радикальна партія**. Серед її засновників були І.Франко, М.Павлик, Є.Левицький, В.Охрімівич та ін. Згодом радикали почали вживати назву **Українська радикальна партія** (УРП). Партія проголосила парламентаризм одним із найважливіших принципів своєї діяльності.

У національному питанні ця партія виступала за розвиток крайової автономії і за піднесення почуття національної самосвідомості. Виступаючи проти москвофілів, радикали першими відкрито назвали свою партію «українською». Поступово вони поширили свою діяльність на Буковину, частково - Закарпаття, доклали багато зусиль для пропаганди своїх ідей в Наддніпрянщині.

У 1905 р. на з'їзді УРП було схвалено нову програму, в основу якої покладена ідея поєднання соціально-визвольної боротьби українського народу з національною. Вирішення національного питання радикали насамперед пов'язували з федералізацією Австро-Угорщини і з утворенням національної політичної території з українських частин Галичини та Буковини. Програма включала вимогу загального виборчого права, свободи зборів, товариств, слова, науки і преси. УРП домогалася скорочення робочого дня для робітників, дотримання недільного відпочинку, заборони дитячої праці тощо. Партія порушувала питання викупу земель у великих поміщиків за рахунок коштів громадського фонду і передачі її селянам. Радикали розпочали в масах досить активну пропаганду селянських страйків, організували масові віча і демонстрації з вимогою проведення земельної реформи. З 1907 р. УРП здійснювала свою політику в парламенті в контакт з націонал-демократами. Разом з ними радикали виступали співзасновниками Українського парламентського союзу.

Одночасно деякі партії активно працювали над організацією січового руху. У 1900 р. засновано організацію «Січ», яка проголосила своїм завданням фізичне виховання молоді. Спортивні товариства «Січ» користувалися великою популярністю серед молоді.

У вересні 1899 р. у Галичині утворилася **Українська соціал-демократична партія** (УСДП), яку очолили С. Штик, В. Охрімівич. Вона стала автономною секцією Соціал-демократичної робітничої партії Австрії. Тому за політичну платформу УСДП було прийнято програму австрійської соціал-демократії. Партія відстоювала соціалістичні позиції і ставила за мету підтримку робітничого руху за соціальні реформи, видавала свій центральний орган — газету «Воля».

УСДП в партійній структурі українського політичного табору в Галичині виконувала роль лівого опозиційного крила. Вона зайняла ворожу позицію до Католицького русько-народного союзу і Руської народної партії, які представляли консервативне крило українського політичного спектра. Українські соціал-демократи негативно ставились до москвофілів, вбачаючи в них агентів царського уряду і ворогів української справи, критикували Українську радикальну партію. Партія друкувала газету «Земля і воля», «Робітничий календар» та ін. Свідченням зростання ролі УСДП в суспільно-політичному житті краю стало отримання партією постійного представництва на конгресах II Інтернаціоналу. Протиборство двох течій в УСДП призвело до розколу партії на IV з'їзді в 1911 р. Очолювана С. Вітиком і М. Ганкевичем частина УСДП залишалася секцією польської соціал-демократії.

Межею остаточного переходу українського національно-визвольного руху до політичної діяльності ряд дослідників вважають появу двох політичних партій, які виникли майже одночасно на українських землях. На установчому з'їзді у Львові в грудні 1899 р. за ініціативи М. Грушевського, І.Франка, К.Левицького була заснована **Українська національно-демократична партія** (УНДП). Вона виникла на основі злиття двох важливих політичних течій в українському русі: правого (національного) крила Русько-української радикальної партії та народовців — прихильників політичного товариства «Народна рада». Її керівний орган —

Тісніший народний комітет очолив Ю. Романчик. Згідно з рішенням з'їзду нова політична організація отримала назву Українське національно (народно)демократичне стороництво.

У національному питанні програма націонал-демократів висувала як стратегічне завдання боротьбу за незалежну і соборну Україну. Отже, політична програма УНДП була цілком самостійницька та свідчила про те, що її автори — люди широкого світогляду, здатні бачити цілісність української проблематики.

Водночас до своїх першочергових вимог партія відносила національно-територіальну автономію українських земель у складі Австро-Угорщини. З українських частин австрійської держави, зокрема Галичини і Буковини, мала бути створена окрема національна провінція із своїм сеймом. Новостворена політична організація об'єднала соціально-демократичних і ліберально-центристських засадах значну частину української інтелігенції, духовенства, міщанства та селянства. Вона відразу привернула до себе увагу західноукраїнської спільноти і зайняла домінуюче місце в українському політичному русі.

Діяльність УНДП спрямовувалася на об'єднання національних політичних сил з метою досягнення автономії українських земель в Австро-Угорщині і протистояння польському засиллю в Галичині. З'їзд УНДП, який відбувся в грудні 1902 р, висловився за політику масової самооборони і опозиції щодо галицько-польської адміністрації. Націонал-демократи взяли активну участь у селянських виступах на початку ХХ ст., надавши їм організованого руху за збільшення заробітної плати і поліпшення побутових умов. Націонал-демократи, як і інші українські партії, боролися за відкриття українського університету у Львові, прагнули реформування виборчої системи. У 1911 р. з'їзд партії закликав українських парламентаріїв об'єднатися в єдиний український клуб, який і було створено 16 липня 1911р. під головуванням К.Левицького. Український парламентський союз став важливим кроком у політичному згуртуванні українських сил.

Наприкінці ХІХ ст. в українському русі Австро-Угорщини завершилося організаційно-політичне формування консервативної течії. В 1896 р. окремі представники духовенства створили Католицький русько-народний союз. Його засновниками були О. Барвінський, Н. Вахнянин, А. Шептицький та ін. Програмні завдання партії ґрунтувалися на визнанні австрійського уряду і місцевої адміністрації і передбачали низку суспільно-господарських реформ. Згодом на основі Католицького русько-народного союзу утворилася Християнсько-суспільна партія, яку очолив О. Барвінський. Вона виступала з критикою УНДП за її непослідовну «католицьку» політику в справі релігії і церкви. Проте партія підтримувала домагання націонал-демократів у справі здійснення виборчої реформи, створення українського університету у Львові та запровадження національно-територіальної автономії у Галичині. Ця партія була опозиційною щодо москвофілів, але не змогла завоювати широкої популярності в масах.

Отже, в 90-х роках ХІХ ст. в основному завершився процес формування партійно-політичної системи українців в Австро-Угорщині, відбулося організаційно-політичне оформлення українського руху на заході України. Найвпливовішою в українському партійному спектрі була УНДП, яка займала центристську позицію. Помітними в політичному житті були і дві ліві організації — УРП і УСДП. Усі ці партії відстоювали парламентські форми діяльності, пропонували свої шляхи розв'язання соціально-економічних завдань.

Питання для самоконтролю.

1. Три розділи Польщі.
4. Реформи середини ХІХ ст. в Австро-Угорщині.
5. Українське відродження. Політичне життя.

Тестові завдання (питання з однією правильною відповіддю)

1. В якому році відбувся найвідоміший виступ гайдамаків «Коліїщина»?
А 1768
Б 1775

В 1794
Г 1812

2. Загони гайдамаків на Правобережній Україні діяли у:

А XVIII ст.
Б XVII ст.
В XVI-XVII ст.
Г XIX ст.

3. Опришки діяли:

А в Галичині, Буковині та Закарпатті
Б на Правобережній Україні
В на Лівобережжі та Слобожанщині
Г на Лівобережжі та Криму

4. Яке прізвисько є зайвим у логічному ланцюжку:

«М. Шашкевич – Я. Головацький – М. Драгоманов – І. Вагилевич»?
А М. Шашкевич
Б Я. Головацький
В М. Драгоманов
Г І. Вагилевич

5. У якому році стараннями Я. Головацького було видано альманах «Русалка Дністровая»?

А 1837 р.
Б 1848 р.
В 1863 р.
Г 1875 р.

6. В Австрійській імперії було скасовано панщину, проголошено конституцію, скликано парламент унаслідок

А селянського руху під проводом Л. Кобилиці.
Б реформ Марії-Терезії та Йосифа II.
В селянських «холерних бунтів».
Г революції 1848 – 1849 рр.

7. Українські землі в XIX – на початку XX ст. входили до складу:

А Російської імперії, Речі Посполитої, Туреччини
Б Російської імперії, Австро-Угорщини
В Австро-Угорщини, Російської імперії, Туреччини
Г Російської імперії, Туреччини

8. Представників мовно-літературної та суспільно-політичної течії другої половини XIX ст. на Галичині, Буковині та Закарпатті, які виступали за національно-культурну та державно-політичну єдність із російським народом і російською державою, називали

А народовці
Б хлопомани
В радикали
Г москвофіли

9. Автор брошури «Самостійна Україна», де проголошено ідеал «єдиної, нероздільної, вільної, самостійної України»:

А.Т.Шевченко
 Б.І.Франко
 В.М.Міхновський
 Г.М.Грушевський

Рекомендована література

Основна

Історія та культура України: навчальний посібник / уклад. Дедурін Г. Г., Іванов С. Ю., Чорний І. В. Харків, 2017. 108 с.

Історія української культури : національний підручник / В.А. Качкан, О.Б. Величко та ін.; за ред. В.А. Качкана. К.: ВСВ «Медицина», 2021. 368 с.

Передерій І.Г. Історія української культури: навч. посіб. для здобувачів усіх напрямів підготовки денної та заочної форм навчання. Полтава: ПолтНТУ, 2015. 274 с.

Додаткова

Історія української культури: конспект лекцій / О. Л. Рябченко, Ю. А. Беліков, В. П. Бурмака та ін.; Харк. нац. ун-т міськ. госп-ва ім. О. М. Бекетова. Х.: ХНУМГ, 2014. 182 с.

Колтунов О. Ю., Уварова О. О. Історія української культури : навч. посібник. Одеса : ОНМедУ, 2011. 316 с.

Макарчук С.А. Етнічна історія України: навчальний посібник. К. : Знання, 2008. 471 с.

Українська мова. Історія України. Історія української культури : Практикум / О. Ю. Колтунов, О.О. Сікорська, О. О., О. О. Уварова, О.С.Шаніна, Н.О.Каравацька. Одеса : ОНМедУ, 2012. 360 с.

Електронні інформаційні ресурси

1. Історія України (Давня історія, Середні віки, Новітній час, тощо), бібліографія, картографія, наукові публікації, тематичні ресурси, дослідження та інші *матеріали з Інституту історії Національної Академії наук України* - http://www.history.org.ua/?litera&getFromProject=_edz_

2. Український історик. Історія України: давня, середньовічна, нова, новітня, Всесвітня історія, Античність, день в історії, першоджерела, документознавство та архівна справа - <http://istoryk.in.ua/>

3. Історія України IX-XVIII ст. Першоджерела та інтерпретації <http://www.izbornyk.org.ua/>

СРЗ 3

Тема. Культура України за часів Визвольних змагань.

Мета Вивчення теми спрямована на розуміння і сприйняття української ідеї; сприяння розбудові державної незалежності; засвоєння національних цінностей: української культури, мови, прищеплення шанобливого ставлення до історичної пам'яті; військово-патріотичне виховання тощо. Проблемні питання теми: розширення знань з історії України; усвідомлення ролі і значення історичного минулого в духовній спадщині українського народу; опрацювання основних проблем державотворення; відновлення історичної правди; реабілітація видатних культурних, політичних, наукових діячів тощо.

Основні поняття: УНР, гетьманат, Директорія.

План

Теоретичні питання:

Загальні особливості української культури у ХХ ст. Культура України під час боротьби за державну незалежність. Культурна політика уряду УНР, гетьманату П.Скоропадського, Директорії.

Загальні особливості української культури у ХХ ст. Загальною закономірністю суспільного розвитку є тісний взаємозв'язок основних сфер життя суспільства - економіки,

політики, культури. Що стосується основної парадигми української культури ХХ ст., то однією з її принципових особливостей є визначальна роль політичного чинника. При цьому переважав не еволюційний характер динаміки, а різкі зміни, які чітко розмежовують основні етапи розвитку української культури. Поворотне значення мали Перша світова війна, Лютнева і Жовтнева революції, боротьба за українську державність 1917-1920 рр., створення СРСР, Друга світова війна, криза соціалізму і розпад радянської системи, отримання Україною незалежності. У радянський період, який зайняв більшу частину сторіччя, українська культура пройшла складний шлях, який поєднує досягнення і втрати, духовні злети і трагедії: національне піднесення 20-х років, трагедію у роки сталінської диктатури, хрущовську «відлигу», брежнєвський «застій», горбачовську перебудову. Внаслідок одержавлення всіх сторін життя суспільства, його бюрократизації, централізації влади провідну роль відігравала особа першого керівника комуністичної партії і, відповідно, всієї держави.

У 1991 р. відбулося не тільки проголошення незалежності України, але й почалися докорінні зміни суспільного ладу.

Говорячи про роль геополітичного чинника у розвитку української культури, необхідно підкреслити, що до середини сторіччя територія України входила до складу різних держав: СРСР, Польщі, Румунії, Чехословаччини. Лише після Другої світової війни сталося об'єднання українських земель. У 1954 р. до складу Української РСР було включено Крим.

Неприйняття більшовизму, радянської влади викликали у 20-і роки значну еміграцію діячів науки, літератури і мистецтва. Їх творчість продовжувалася, але залишалася невідомою на батьківщині. 40-і і 70-і роки відмічені новими хвилями еміграції. Тому характерними для української культури є два потоки розвитку – в Україні і в діаспорі. В діаспорі було утворено ряд інституцій (державні – Українська Національна Рада на чолі з Президентом УНР, Уряд УНР; наукові – Вільна академія наук, ряд наукових товариств, зокрема в діаспорі діяло Наукове Товариство ім.Шевченка, товариство українських інженерів, лікарів тощо; церковні – православна та греко-католицька гілки української церкви; мистецькі, напр., капела бандуристів у США і Канаді, численні народні хори у ряді країн світу; книгозбірні, видавництва, система національних недільних шкіл та ін.). Сьогодні завдяки політичним змінам відновлено єдиний культурний потік, повернено багато імен.

Культура України під час боротьби за державну незалежність. Революція, національно-визвольні змагання, громадянська війна, збройне втручання військ інших держав – все вкрай несприятливо позначалося на всій матеріальній і духовній культурі. У вирі війни гинули нагромаджені віками культурні цінності.

Після повалення царату в Україні почався новий етап національно-визвольного руху, створювалися умови для прискореного розвитку національної культури. Вже в березні 1917 р. у Києві були відкриті дві українські гімназії. За активною участю Генерального секретаріату освіти Центральної Ради здійснювалося переведення шкіл на українську мову викладання, в різних регіонах України було створено понад 80 українських гімназій.

Набагато сприятливіші умови склалися в Українській Державі П.Скоропадського. Істотну увагу гетьманський уряд приділяв українізації загальноосвітньої школи. Восени 1918 р. налічувалося близько півтори сотні українських гімназій, у тому числі сільських. Уряд ініціював закон про обов'язкове вивчення української мови в середніх школах.

Утворений у 1917 р. Київський народний університет був реорганізований у державний. Український університет відкрився у Кам'янці-Подільському. У Київському, Харківському і Одеському університетах відкрилися українознавчі кафедри.

У листопаді 1918 р. заснована Українська академія наук, яку очолив видатний український вчений В.Вернадський; восени 1918 р. стала функціонувати Українська державна академія мистецтв. Були засновані Національна бібліотека України, Національний архів України, Український історичний музей, Український національний театр (під керівництвом П.Саксаганського).

Великих успіхів в перші післяреволюційні роки досягли українська преса і книгодрукування. Лише в 1917 р. почали діяти 78 видавництв, вони організувалися і при приватних, кооперативних органах, при «Просвітах». Якщо в 1917 р. було випущено 747 назв українських книг, то в 1918 р. - 1084.

Культурна політика уряду УНР, гетьманату П.Скоропадського, Директорії.

Перша світова війна загострила політичні та національні суперечності російської імперії, активізувала визвольний рух поневолених народів проти самодержавства. Під тиском народних мас 2 березня 1917 р. зрікся престолу цар Микола II. Припинила своє існування царська монархія. Другого дня думські лідери створили Тимчасовий уряд на чолі з князем Г. Львовим. На місцях створювалися громадські комітети.

Революція в Росії вплинула на національно-політичне життя в Україні. Вийшли з підпілля і почали діяти українські політичні партії лівого спрямування, відродилася "Просвіта". 17 березня 1917 р. у Києві зібрався український національний конгрес за участю тисячі представників українських партій, наукових, освітніх, кооперативних, студентських та інших організацій, на якому було утворено революційний український парламент — Центральну Раду, яку очолив М. Грушевський. Генеральним секретарем її став відомий письменник В. Винниченко. Четвертим універсалом Центральної Ради від 22 січня 1918 р. було проголошено самостійність Української Народної Республіки, яку визнали держави Антанти.

У квітні 1918 р. відбувся державний переворот, в результаті якого в Україні було встановлено гетьманат. Українську державу очолив П. Скоропадський. Під тиском зовнішніх і внутрішніх подій у листопаді 1918 р. гетьман П. Скоропадський відмовився від влади. Нову владу очолила директорія УНР, яка рішенням Трудового конгресу проголосила 22 січня 1919 р. "Акт соборності України", тобто об'єднання Української Народної Республіки із Західноукраїнською Народною Республікою.

Посилилась агресія більшовиків та інших військових формувань проти молоді української держави. Директорія змушена була залишити Київ, але вже влітку 1919 р. українські війська відбили його у більшовиків, проте ненадовго. Під тиском білогвардійських сил генерала Денікіна українські війська змушені були відступити. Весною 1920 р. на підставі договору з Польщею відбувся похід зведених польсько-українських армій на Київ, який завершився поразкою. На території України більшовики проголосили Українську Радянську Соціалістичну Республіку. Польща в 1920 р. підписала з Москвою Ризький договір, за яким відбувся поділ українських земель — Галичина, Волинь, Полісся і Підляшшя відійшли до Польщі, Буковина і Бессарабія до Румунії, а Закарпаття — до Чехословаччини. Така політична обстановка створилася в Україні після жовтневої революції 1917 р.

Освіта

Важливим чинником у вирішенні назрілих національних проблем стало відродження національної освіти. Із поваленням царського уряду український народ почав відновлювати освітній процес. І це зрозуміло, оскільки в Україні за царських часів до самої революції 1917 р. не було жодної української школи. З перших днів революції кожне село намагалося відкрити українську школу, збирало кошти, відводило приміщення, землю, розшукувало вчителів. Вже в березні 1917 р. зусиллями Товариства шкільної освіти в Києві було засновано першу українську гімназію ім. Т. Шевченка, за нею відкрилися друга і третя. За прикладом Києва почали працювати гімназії в Полтаві, Чернігові, Одесі, Харкові та інших містах. З березня до осені 1917 р. в Україні було відкрито 57 середніх шкіл, які існували на приватні або громадські кошти.

Під тиском народу та педагогічної громадськості України Міністерство освіти Тимчасового уряду змушене було дозволити ввести в усіх народних початкових школах навчання українською мовою, а в учительських семінаріях та інститутах запровадити вивчення української мови, літератури, історії та географії. У вузах дозволялося відкривати кафедри української мови, літератури, історії та права. Цьому значною мірою сприяв перший Український педагогічний з'їзд, який відбувся в Києві у квітні 1917 р. У ньому брали участь 300 делегатів; з'їзд прийняв низку резолюцій щодо розвитку української національної школи.

Процес українізації набрав повних обертів і зупинити його було вже неможливо. Про це засвідчив другий Всеукраїнський вчительський з'їзд, який відбувся в серпні 1917 р. Він сформував Всеукраїнську вчительську спілку з філіями по всій Україні, наприкінці вона налічувала близько 10 тисяч членів. У цьому плані велику роль відіграв з'їзд "Просвіти", що відбувся у вересні 1917 р. за участю 400 делегатів не лише з України, а й із Дону, Вороніжчини, Курщини, Кубані та Бессарабії. На з'їзді було створено Всеукраїнську спілку "Просвіт", яка мала займатися позашкільною освітою. З'їзд прийняв рішення, що навчання має бути обов'язковим для всіх хлопців і дівчат, починаючи з восьми років, безплатним, буде створено дитячі гуртки за інтересами, упроваджено дошкільне виховання.

Наприкінці 1917 р. було розроблено плани і програми для єдиної трудової школи, тобто загальноосвітньої, з 12-річним терміном навчання. З метою ефективного керівництва народною освітою в Україні створено Київський, Одеський і Харківський шкільні округи, а для швидкої дерусифікації шкіл — численні курси українознавства. Багато уваги приділялось підготовці та виданню шкільних підручників. Незважаючи на труднощі воєнного часу їх тираж 1917 р. доходив до 300 тисяч примірників, а 1918 р. було видано 2 млн книг.

Окрім українських народних шкіл і гімназій було відкрито реальні та комерційні школи. У цілому освіта в Україні в 1917—1918 рр. велась українською мовою в усіх типах шкіл, учительських семінаріях та на різних курсах.

Але найбільше для відновлення української культури в часи визвольних змагань було зроблено Українською Державою, яку очолював гетьман П. Скоропадський, а Міністерство вищої народної освіти і мистецтв — професор М. Василенко. Новий уряд рішуче проводив політику українізації духовного життя, особливо у сфері освіти. Першим кроком Міністерства у цій справі стала титанічна робота з запровадження єдиної трудової школи, проект якої був розроблений ще Центральною Радою. Поряд з відкриттям нових українських шкіл українізувалися також старі російські гімназії. Вже на кінець 1918 р. в Україні існувало 47208 народних шкіл, 1210 вищих початкових шкіл, 474 чоловічі і 262 жіночі гімназії, 91 комерційна школа, 70 реальних, 18 торгових і 18 духовних шкіл. Для незаможних учнів призначалися стипендії.

Вища школа

Гетьманський уряд здійснив низку заходів з метою подальшої розбудови вищої школи в Україні. Заснований раніше Український народний університет (м. Київ) був перетворений на Державний український університет, Педагогічну академію перетворено на Українську науково-педагогічну академію, яка мала готувати кадри вчителів українознавства для середніх шкіл.

Невдовзі після урочистого відкриття в Києві Державного українського університету Державний український університет було засновано у Кам'янець-Подільському, а в Полтаві відкрито Український історико-філологічний факультет. Кафедри українознавства також було відкрито в Харківському і Новоросійському державних університетах. У листопаді 1918 р. почала працювати Українська академія мистецтв, у якій викладали відомі педагоги-художники Г. Нарбут, Ф. Кричевський, М. Бойчук, Ф. Бурачек, О. Мурашко.

Наука

Великою є заслуга гетьманського уряду у відновленні та подальшому розвитку української науки. Влітку 1918 р. було створено комісію у складі відомих вчених, яка мала виробити проект статуту Української академії наук (УАН). У вересні цього ж року проект було розглянуто і затверджено Радою Міністрів, а 14 листопада було ухвалено закон про заснування Української академії наук у Києві, затверджено її статут, штат, а також склад установ.

Передбачалося, що УАН є найвищою науковою державною установою і перебуває в безпосередньому віданні Верховної влади. Метою УАН визначалося поглиблення і поширення наукових дисциплін, збагачення їх на користь народу; сприяння об'єднанню та організації наукової праці в Україні; створення нових науково-дослідних інститутів. Академія окрім розв'язання загальнонаукових завдань мала вивчати і досліджувати сучасні й минулі проблеми України, української землі та народу. У складі УАН було три відділи: історико-філологічний,

фізико-математичний, соціальних наук, а також такі установи: національна бібліотека, астрономічна обсерваторія, хімічна лабораторія, фізичний інститут, зоологічний музей, ботанічний сад, геологічний музей і низка інших наукових закладів. УАН мала свою друкарню і літографію. Членами академії мали право обиратися громадяни України та українські вчені Галичини, Буковини і Закарпаття.

Наказом гетьмана П. Скоропадського було призначено перших дійсних членів УАН. По відділу історико-філологічних наук дійсними членами стали заслужений професор Харківського університету Д. Багалій, ординарний професор Київського українського державного університету А. Кримський, заслужений професор Київської духовної академії М. Петров, професор Чернівецького університету, доктор С. Смаль-Стоцький. По відділу фізико-математичних наук призначені академік В. Вернадський, професор Київського політехнічного інституту С. Тимошенко, заслужений ординарний професор Київського університету П. Тутковський. По відділу соціальних наук призначені ординарний професор Київського українського державного університету М. Туган-Барановський, професор Катеринославського університету Ф. Тарановський, ординарний професор Київського політехнічного інституту В. Косинський, член-секретар комісії з розбирання давніх актів О. Левицький.

На одне з перших місць було поставлено дослідження історії України, а одночасно із цим вивчення літератури, мовознавства, археології, мистецтва. В Україну почали повертатися й працювати вчені-дослідники, які до цього працювали у вузах і наукових установах Росії.

На час гетьманату припадає заснування таких наукових установ, як Державний український архів, Національна галерея мистецтв, Український історичний музей, Національна бібліотека. Окрім названих наукових установ у Києві було засновано Державний драматичний театр. Завдяки зусиллям О. Кошиця організовано Українську державну капелу, симфонічний оркестр.

Література

Револьюційні події істотно вплинули на зміст літературно-мистецького життя. Політичне розмежування серед творчої інтелігенції, яке спостерігалось й до жовтня, після революції ще виразніше поглибилось. У середовищі літераторів-модерністів поширюється імітація ідейної "незалежності". Численні гуртки і товариства на весь голос заявляють про своє лідерство в мистецькому процесі. Претензійність, прагнення бути ні на кого не схожим відбивалось вже в самих назвах окремих об'єднань і течій — "нічевоки", "біокосміти", "фуїсти", "ліміністи" тощо.

Незадовго до революції пішли з життя такі непересічні особистості, як І. Франко, Леся Українка, М. Коцюбинський, завершували свій творчий шлях І. Нечуй-Левицький, Панас Мирний, а В. Стефаник, О. Кобилянська та М. Черемшина жили в Західній Україні і були позбавлені можливості брати участь у літературному процесі Східної України.

Місію літературного служіння народові в роки національно-визвольних змагань взяли на себе письменники молодшого покоління, які почали свій творчий шлях незадовго до повалення самодержавства. По-різному сприймали нову суспільно-політичну ситуацію старші українські літератори С. Васильченко, А. Кримський, М. Чернявський, Я. Мамонтов та ін. Загалом ці письменники досить швидко стали на шлях революційних перетворень.

Принциповою тезою, що постала перед митцями нової літератури, стало питання про збереження традицій класичної спадщини. Поезія Т. Шевченка, І. Франка, Лесі Українки — це той ґрунт, на якому формувалися і визріли П. Тичина, В. Чумак, В. Сосюра, М. Рильський, Д. Загул та ін.

Молоді поети і письменники групувалися навколо численних літературних студій і гуртків, редакцій газет і журналів, літературних альманахів. Найпомітнішими творами української літератури періоду національно-визвольних змагань були книги віршів "Плуг" та "Сонячні кларнети" П. Тичини, "Червоний заспів" В. Чумака, "Удари молота і серця" В. Еллана-Блакитного, "Червона зима" В. Сосюри, "Мої коломийки" І. Кулика. Помітними стали прозові твори С. Васильченка, А. Головка, М. Ірчана, Г. Коцюби, П. Панча, О. Вишні, С. Пилипенка та ін.

Характерним для літератури, як і загалом для мистецтва років громадянської війни, був широкий спектр поглядів і діапазон полеміки, подальший розвиток культури. Гостра класова боротьба породила різні ідейні платформи в літературі та мистецтві, найпоширенішою стала течія "наймодернішого символістського напрямку". Найбільшим ворогом мистецтва представники цієї течії вважали реалізм, про що було рішуче заявлено в першому альманасі "Семафор у майбутнє" (1921—1922). Вміщені в ньому статті, декларації і художні твори відверто заперечували будь-який розвиток класичних літературних традицій, протестували проти національної специфіки художньої творчості, емоційності та краси мистецтва. Загалом же, згідно з їх декларацією, мистецтво приречене на вмирання; протягом певного часу його має замінити метамистецтво (синтез мистецтва зі спортом), а в майбутньому, з плином часу, воно повністю зійде з арени духовного життя. Суперечливість їхніх естетичних поглядів була цілком очевидною. Читачам вони пропонували свої твори, художній рівень яких був далеко не рівноцінний. З-поміж помітних представників цієї течії варто зазначити М. Семенка, Г. Шкуруція, Г. Коляду, Д. Бузька, О. Слісаренка, М. Ірчана.

Особні позиції в молодій радянській літературі займали неокласики (сформувалися в 1922 р.). До них належали М. Рильський, М. Зеров, П. Филипович, М. Драй-Хмара та О. Бургардт. Вони виступали за високу культуру слова і художньої форми; ідеалом для них було далеке минуле, взірцем справжнього мистецтва слугували зразки античності та інших давніх епох, а з художніх напрямків у поезії найближчими для себе вважали французьких парнасців.

Активно в будівництво нової культури ввійшов Пролеткульт. Письменників ця культурно-освітня організація приваблювала своїм гаслом — "Творити революційне мистецтво!" У 1919—1920 рр. членами її були В. Коряк, В. Еллан-Блакитний, С. Пилипенко, В. Сосюра, М. Майський. Проте згодом усі вони вийшли з Пролеткульту, оскільки побачили хибність його ідейно-теоретичних настанов.

Театр

До революції 1917 р. у Києві був лише один україномовний театр — це трупа М. Садовського, яка давала вистави в Народному домі. В інших містах України нерегулярно виступали трупи П. Саксаганського, О. Суходольського та ін. Із відродженням української державності відбувалася й реорганізація театральної справи. Вже весною 1917 р. у Києві створилося товариство "Український національний театр", яке об'єднало кращі акторські сили. Йшли інтенсивні пошуки нових форм театральної роботи. Передові діячі формували нові трупи та обновлювали репертуар.

У Києві в 1918 р. було відкрито три театри — Державний драматичний, Державний народний і Молодий. Перший очолили відомі вже режисери О. Загаров і Б. Кривецький, які пройшли школу в Московському художньому театрі під керівництвом К. Станіславського і Б. Немировича-Данченка. Новий театр у своїй діяльності схилявся до реалістично-психологічної школи; у його репертуарі були п'єси українських та зарубіжних драматургів.

Заслуговує на увагу Молодий театр, який очолив великий майстер театрального мистецтва, видатний режисер пореволюційної доби, основоположник нового напрямку в історії українського театрального мистецтва Лесь Курбас. Однодумцем і помічником його був Гнат Юра. Трупа театру складалася з молодих акторів. Керований Л. Курбасом театр категорично пориває з традицією старого побутового театру, орієнтує його на модерні течії західноєвропейського театру. Свій перший сезон театр відкрив п'єсами "У пущі" Лесі Українки і "Затоплений дзвін" Г. Гауптмана. Справжньою несподіванкою для театралів стали постановки трагедії "Цар Едіп" Софокла та поеми "Гайдамаки" Т. Шевченка.

У театрах Києва, Харкова та інших міст країни працювали видатні майстри сцени М. Заньковецька, П. Саксаганський, Г. Юра, М. Крушельницький, І. Мар'яненко, А. Бучма, В. Василько, Б. Романицький, Г. Затиркевич-Карпинська, І. Замичковський, Г. Борисоглібська, О. Загаров, Ф. Левицький, Л. Ліницька, О. Ватуля, Ф. Барвінська та ін.

Музика

Зі сцени звучали музичні твори композиторів України, послідовників М. Лисенка — Я. Степового, К. Стеценка, М. Леонтовича, П. Демуцького, В. Косенка, М. Коляди, входила в

мистецьке життя молодь — М. Ревуцький, М. Вериківський, Г. Верьовка, П. Козицький, Б. Лятошинський та ін. Створюються хоріві та музичні колективи, ансамблі, мандрівні хоріві капели. Визначною подією було створення на початку 1920 р. Державної української мандрівної капели "Думка", що згодом стала одним з кращих хорівих колективів України.

Преса, книгодрукування

До значних досягнень відродження національної культури належить швидкий розвиток видавничої справи, насамперед друкування шкільних підручників, їх видавали Товариство шкільної освіти в Києві, "Українська школа", якими керували С. Русова та С. Черкасенко. Відновили роботу видавництва "Вік" і "Час" у Києві. Чимало книжок виходило в кооперативних товариствах у Харкові, Полтаві, Катеринославі.

Швидко відбувався процес становлення української преси. Першим офіційним україномовним органом стали "Вісті Київського Губернського Виконавчого Комітету"; згодом почали виходити "Вісті Української Центральної Ради", "Вісник Генерального Секретаріату УНР". Крім того, українською мовою виходили газети "Нова Рада", "Робітнича газета", "Народна воля"; відновилося видання "Літературного наукового вісника" за редакцією М. Грушевського та історичного журналу "Україна"; виходили часописи "Книгар", "Шлях", "Театральні вісті", студентський орган "Стерно". Для учнів середніх шкіл видавався "Каменярь", для молоді — "Юнак", для жінок — "Жіночий вісник", для військових — "Українська військова справа". Названа періодика переважно видавалась у Києві. Усього в 1917 р. українською мовою виходило 63 періодичних видання.

Питання для самоконтролю.

1. Охарактеризуйте особливості української культури у ХХ ст.
2. У яких політичних умовах відбувався культурний розвиток на початку ХХ ст..
3. Основні досягнення у культурній сфері уряду УНР, гетьманату П.Скоропадського, Директорії.

Тестові питання

1. Назвіть напрям у мистецтві ХХ ст.

- а) бароко
- б) абстракціонізм
- в) романтизм
- г) класицизм

2. Назва якого напрямку мистецтва походить від лат. «майбутнє»

- а) абсурдизм
- б) дадаїзм
- в) футуризм
- г) імпресіонізм

3. У мистецтві якого напрямку світ зображувався у вигляді геометричних фігур

- а) імпресіонізм
- б) експресіонізм
- в) урбанізм
- г) кубізм

4. Метою якого стилю мистецтва було не відображення реального світу, а вираження суб'єктивних уявлень автора про світ

- а) кубізм
- б) експресіонізм
- в) реалізм
- г) поп-арт

5. Культура сучасного постіндустріального інформаційного суспільства загалом називається

- футуризм
- неоромантизм
- постмодерн
- модернізм

6. В якому напрямку мистецтва основною була теза про безглуздість людського існування

- авангардизм
- неореалізм
- імпресіонізм
- абсурдизм

7. Один з представників авангардного живопису, засновник супрематизму:

- Кандинський
- Малевич
- Шевченко
- Богомазов

8. Урочисте відкриття Української Академії Наук відбулося 24 листопада 1918 р. На посаду першого президента Академії Наук наказом гетьмана П.Скоропадського було призначено

- М.Грушевського
- А.Кримського
- В.Вернадського
- В.Єфремова

Рекомендована література

Основна

Історія та культура України: навчальний посібник / уклад. Дедурін Г. Г., Іванов С. Ю., Чорний І. В. Харків, 2017. 108 с.

Історія української культури : національний підручник / В.А. Качкан, О.Б. Величко та ін.; за ред. В.А. Качкана. К.: ВСВ «Медицина», 2021. 368 с.

Передерій І.Г. Історія української культури: навч. посіб. для здобувачів усіх напрямів підготовки денної та заочної форм навчання. Полтава: ПолтНТУ, 2015. 274 с.

Додаткова

Історія української культури: конспект лекцій / О. Л. Рябченко, Ю. А. Беліков, В. П. Бурмака та ін.; Харк. нац. ун-т міськ. госп-ва ім. О. М. Бекетова. Х.: ХНУМГ, 2014. 182 с.

Колтунов О. Ю., Уварова О. О. Історія української культури : навч. посібник. Одеса : ОНМедУ, 2011. 316 с.

Макарчук С.А. Етнічна історія України: навчальний посібник. К. : Знання, 2008. 471 с.

Українська мова. Історія України. Історія української культури : Практикум / О. Ю. Колтунов, О.О. Сікорська, О. О., О. О. Уварова, О.С.Шаніна, Н.О.Каравацька. Одеса : ОНМедУ, 2012. 360 с.

Електронні інформаційні ресурси

1. Історія України (Давня історія, Середні віки, Новітній час, тощо), бібліографія, картографія, наукові публікації, тематичні ресурси, дослідження та інші *матеріали з Інституту історії Національної Академії наук України* - http://www.history.org.ua/?litera&getFromProject=_edz_

2. Український історик. Історія України: давня, середньовічна, нова, новітня, Всесвітня історія, Античність, день в історії, першоджерела, документознавство та архівна справа - <http://istoryk.in.ua/>

3. Історія України IX-XVIII ст. Першоджерела та інтерпретації <http://www.izbornyk.org.ua/>

СРЗ 4

Тема. Культура української діаспори.

Мета Проблема переселення українців за кордон гостро постала після розпаду СРСР. І сьогодні ми спостерігаємо великий потік українського населення у інші країни. Там вони вже успішно опанували чужі землі, але й сьогодні продовжують зберігати українські традиції і звичаї. Тому дуже важливо сьогодні знати і розуміти культуру української діаспори.

Основні поняття: Діаспора - це етнічна спільнота, яка живе поза материком, представники якої є повноправними громадянами країни поселення (це відмінність від “імміграції”), члени якої, незалежно від впливу (втручання чи ізоляції) материка, утворили для себе організаційні структури, які представляють інтереси цієї спільноти на світовій арені.

План

Теоретичні питання до заняття:

Поняття діаспора і українська діаспора. Історія переселення українців та демографічні показники. Культура західної гілки української діаспори в Північній Америці і Австралії. Культура західної гілки української діаспори в Європі. Культура українців східної гілки діаспори. Державна політика щодо української діаспори. Організація переселенських груп українців в умовах російської агресії.

Поняття діаспора і українська діаспора.

Діаспора - це етнічна спільнота, яка живе поза материком, представники якої є повноправними громадянами країни поселення (це відмінність від “імміграції”), члени якої, незалежно від впливу (втручання чи ізоляції) материка, утворили для себе організаційні структури, які представляють інтереси цієї спільноти на світовій арені.

Варто звернути увагу, що згідно із поданим визначенням відношення діаспори до “материка” дуже посереднє. Діаспора живе своїм життям, яке обумовлене органічним почуттям близькості між її членами, і може, але не мусить, мати будь-якого відношення до корінної території – материка. Основною прикметою кожного діаспорного українця, зокрема, є те, що він (вона) вважає себе повноправним громадянином країни свого поселення. Мало того, він часто є дуже сильним патріотом цієї країни, що не заперечує його українському патріотизмові). Історично українці в країнах “нового світу” дуже багато спричинилися до побудови держав їхнього поселення.

Термін «українська діаспора» охоплює усіх українців, які опинилися за межами історичної батьківщини незалежно з якої причини: розвалу імперій, світових воєн, природних катаклізмів, політичних чи економічних криз, особистих обставин. Українська діаспора є невід’ємною частиною українського народу держави Україна і творить глобальний український простір. Культурні надбання української діаспори є насамперед надбанням України, а також – світової цивілізації (під культурним надбанням розуміються досягнення в усіх сферах людської діяльності, зокрема: гуманітарній, природничій, технічній, суспільній, політичній).

Історія переселення українців та демографічні показники.

Формування східної діаспори на землі Московського князівства почалося ще за княжих часів. Першими поселенцями з України були ремісники, а також утікачі від татар.

Упродовж XIV-XVI ст. українці (чернігівці, сіверці, путивельці) просувались на схід, на Слобожанщину і оселялись поблизу оборонних пунктів. В XVI ст. українці досягли

Приуралля, Поволжжя. Інтенсивне переселення українців на Слобожанщину тривало і в XVII-XVIII ст. У цей час масове переселення українців відбулося на Слобожанщину, Донеччину, Поволжжя, Москву, Петербург.

Переселенців з України того часу можна поділити на декілька груп. Велику групу становили вчені, вчителі, митці, перекладачі, співаки, купці, промисловці, ремісники. Багато українців у XVI-XVIII ст. переселялись вільно або примусово до маєтків козацької старшини, що жила у суміжних з Україною повітах Московщини.

Окрему групу переселенців з України становили депортовані російським урядом ув'язнені, інтерновані або заслані українські гетьмани, члени козацької старшини антиросійської орієнтації. Їх засиляли до Сибіру, Соловецького монастиря та інших монастирських в'язниць північної Росії. Багато українських козаків і посполитих примусово переселили до Росії на будівництво Петербурга та інших міст, численних фортець, укріплень, каналів. Якщо у XVII-XVIII ст. українців масово переселяли в Поволжжя, на Урал, то з другої половини XIX ст. - у Сибір, Казахстан, Середню Азію, Далекий Схід. Тільки за 20 років перед першою світовою війною міграціями до азійської частини Російської імперії було охоплено близько 2 млн. українців. Основними районами їх заселення в цей час стали Сибір, Далекий Схід, Середня Азія, Казахстан, Північний Кавказ.

Чимало українців за радянський час з різних причин (основні з них ми вже згадували) опинились за межами України на терені колишнього СРСР. Так, у повоєнні роки лише із семи західноукраїнських областей було депортовано у східні райони колишнього Союзу понад 1.1 млн. чоловік або майже кожного 10 жителя регіону.

З усіх українців, що проживають у східній діаспорі, 65% припадає на Росію. За переписом населення 1989 р. в Росії проживало 4.4 млн. українців (ця цифра значно занижена від реальної, бо багато українців писалися росіянами).

Понад 602 тис. українців (1989 р.) проживають на півночі Європейської Росії. Тут виділяються чотири регіони їх значного розселення. Це - Санкт-Петербург та однойменна область, Мурманська та Архангельська області, Автономна Республіка Комі.

Провідне місце за кількістю українців в Росії займає Центр Європейської частини (Центральний, Центрально-Чорноземний та Волго-В'ятський економічні райони). В 1989 р. тут проживало 980 тис. українців. Провідне місце тут посідає Центральный район (674.8 тис. українців). Йому належить перше місце в Російській Федерації за кількістю українців. Друге місце в названому регіоні посідає Центрально-Чорноземний район, у межах якого розташована північно-східна частина Слобідської України, де досить чисельними є українські громади. Найбільша кількість українців тут проживає у трьох областях - Белгородській, Воронежській та Курській.

Близько 50 тис. українців в 1989 р. проживало на території Волго-В'ятського економічного району, а також у Поволжжі - одному із давніх районів поселення українців. Ще у XVIII ст. сюди переселяли українських селян із Правобережної і Лівобережної України. Кількість українців тут постійно збільшувалась, за переписом 1989 р. вона становила 350.7 тис. осіб.

Важливим регіоном проживання українців є Північний Кавказ. Тут українці селилися ще з XVIII ст. і в багатьох регіонах становили переважну більшість або половину всіх жителів. Компактністю розселення українців на Північному Кавказі виділялася Кубань (Краснодарський край), куди наприкінці XVIII ст. були виселені запорізькі козаки, а пізніше прибувало населення з України. Проте в першій половині 30-х років кількість українців на території Північного Кавказу почала різко скорочуватися внаслідок політики переслідування їх, яку проводили уряд колишнього Союзу РСР та КПРС. За даними перепису населення в 1989 р., в регіоні проживало понад 479 тис. українців. Найбільше їх проживало на території Краснодарського краю та Ростовської області, тобто в західній та північно-західній частинах регіону.

На Уралі українська діаспора почала формуватись у XVIII ст. Та лише на початку XX ст. вона почала зростати. В 1989 р. тут проживало 442.8 тис. українців. За кількістю українців в регіоні виділяється Оренбурзька та Челябінська області.

На території Сибіру проживає 860 тис. українців. З них - 583.8 тис. у Західному Сибіру, а 279.4 тис. осіб - у Східному Сибіру. Інтенсивність заселення українцями цього краю збільшилась після спорудження західної та центральної гілок Транссибірської залізниці, яку прокладали у 1895-1905 рр.

Українська діаспора на Далекому Сході Росії ("Зелений Клин") почала формуватися з середини XIX ст., коли сюди прибули українські селяни з Київської, Полтавської та Чернігівської губерній. У 1897 р. тут проживало 57 тис. українців, а впродовж XX ст. за різних причин та обставин у цей край переселилось багато українців. За переписом 1989 р. тут проживало 620.5 тис. українців. Зараз вони розселені на всій території Далекого Сходу.

Друге місце за кількістю українців у східній діаспорі після Російської Федерації посідає Казахстан. Селитися на його території українці почали з другої половини XIX ст. Різко зросли переселенські потоки українців у цей край на початку XX ст., а також у післявоєнний період, зокрема у 50-60-ті роки, що було зумовлено освоєнням цілинних і перелогових земель Північного Казахстану. В 1989 р. у цій республіці проживало 896.2 тис. українців, переважна їх більшість - в північній та центральній частинах республіки.

На території Молдови українці почалися селитися з XVI ст., це були переважно, вихідці із Волині, Галичини і Поділля. Українська діаспора в Молдові формувалася впродовж усіх наступних століть і особливо інтенсивно - в післявоєнний період. В 1989 р. тут вже проживало понад 600 тис. українців. Серед національних меншин республіки вони посідали перше місце. Значна їх кількість розселена у Придністров'ї, а найбільше - в Кишиневі - близько 17 % усіх українців Молдови).

У республіці Беларусь в 1989 р. проживало 291 тис. українців, найбільше в пограничних з Україною областях - Брестській, Гомельській та в столиці республіки - Мінську.

Досить чисельною є українська діаспора в країнах Середньої Азії. Вона почала формуватися в другій половині XIX ст., а чисельно зросла в післявоєнний період. За даними перепису населення 1989 р., в республіках Середньої Азії проживало 338.5 тис. українців. Найчисельніша українська діаспора є в Узбекистані та Киргизстані.

Молодою є українська діаспора в країнах Балтії. Сформувалася вона в повоєнний період й інтенсивно зростала в наступні десятиріччя і за даними останнього перепису населення (1989 р.) становила 185.2 тис. осіб. У країнах Балтії українці розселені переважно в містах.

Найменш чисельною є українська діаспора на Закавказзі - 93.1 тис. осіб (1989 р.). За повоєнні роки кількість українців тут зростала дуже повільно. Українці на Закавказзі розселені переважно у великих містах, понад 50 % їх проживає у Грузії. Найменша їх кількість - у Вірменії (8 тис. осіб).

Значно пізніше почала формуватися західна українська діаспора. Спочатку головною причиною міграцій українців до країн Північної та Південної Америки та деяких європейських країн були важкі економічні та соціальні умови життя на батьківщині. Під час Другої світової війни близько 2 млн. молодих людей було вивезено на примусові роботи до Німеччини.

На початку XX ст. найбільше українців переселилося до країн Північної та Південної Америки із західних земель України (Галичини, Буковини, Закарпаття).

Культура західної гілки української діаспори в Північній Америці і Австралії. Відомо, що масова еміграція з українських земель в західні країни має більш як столітню історію.

У США живе близько 1,2 млн. українців і осіб українського походження. За чисельністю вони тут займають друге місце серед слов'янського населення (після поляків). Найбільша кількість українців зосереджена в північно-східних промислових штатах - Пенсільванії, Нью-Йорку та Нью-Джерсі. Значна кількість американських українців

зосереджена також у штатах Массачусетс, Коннектикут, Огайо, Іллінойс, Мічиган, Міннесота, Північна Дакота. Перші українців з'явилися у Північній Америці ще в 17-18 ст. Відомо, що у Громадянській війні брав участь генерал Василь Турчин – особистий друг президента А.Лінкольна. Масово ж українські емігранти почали селитися в США з 1876 р. Переважно це були вихідці з закарпатської та галицької Лемківщини і займалися вони сільським господарством. У 90-х роках 19 ст. відбувалась інтенсивна еміграція зі Східної Галичини, Північної Буковини і Закарпаття. До першої світової війни в США переїхало близько 0,5 млн. жителів Австро-Угорської частини України. Одним з перших українських переселенців з України, які в США одержали землю і почали займатися сільським господарством, були протестанти із східних районів України, які втекли від релігійних переслідувань. Вони осіли в штаті Вірджинія (1892 р.), пізніше (1898 р.) – в Північній Дакоті. Згодом і в штаті Північна Дакота всі вони створили село, назване “Україною”. В 1884 р. у штаті Пенсільванія була збудована перша українська церква. У 20-х роках у США почали виникати перші організації, що об'єднували українців. У 1989 р. у США створили громадянські організації, які надають матеріальну допомогу Україні, а також підтримують діяльність окремих громадянських організацій. Серед них “Народний фонд допомоги Україні”, “Фонд допомоги дітям Чорнобиля”. Тепер у США за даними соціально-демографічних досліджень українці становлять близько 0,5% усього населення. Значну частину становили емігранти із Західної України. За даними демографічних досліджень українською мовою розмовляють близько 25% американських українців. Серед американських українців спостерігається високий процент людей з вищою освітою. Українську мову викладають у 28 коледжах і університетах. На початку ХХ ст. (1909 р.) у США нараховувалось 470 тис. українців, у 1914 р. – близько 500 тис. Тепер майже 90% американських українців живе в містах – 20,6% з них працює в промисловості, організації фінансів і в торгівлі, 13% - в армії, 12% - у школах, 11,5% - у закладах охорони здоров'я.

Канада займає друге місце у світі за чисельністю українців – за оцінюванням у 1989 р. близько 1 млн. чоловік. За кількістю канадських українців займає 5 місце. На українців припадає 4% усього населення Канади. Перші українські іммігранти були жителі села Небилів Калужського повіту. Масова імміграція українців в Канаду почалась з 1896 р. За 1891-1914рр. їх прибуло туди близько 150 тис. Головні райони населення канадських українців знаходились на півдні, поблизу кордону зі США. У Канаді встановлено пам'ятник київському князю Володимирі Маркіяну Шашкевичу, Тарасу Шевченко, Лесі Українці, В.Стефанику, І.Франку. Символом української громади в Канаді стала величезна 20-метрова писанка в Вегревілі. Українців навчаються майже в 100 університетах Канади і 200 коледжах. Українська мова викладається в 28 університетах.

В Австралії українці осіли головню у містах. Вони швидко адаптувалися до незвичних умов життя на найвіддаленішому від Європи материку. У багатокультурному австралійському суспільстві українська діаспора стала однією з найсамобутніших і найбільш стійких до асиміляційних процесів. Головними ознаками окремого етнонаціонального обличчя українців Австралії є релігійна ідентичність, а також українська культура в її різних формах. Деякі ділянки культури (театр, література, хорове мистецтво, танець, образотворче мистецтво, народне прикладне мистецтво) розвинулися тут порівняно ширше, ніж в інших регіонах поселення української діаспори. Уже дві генерації українців народилися на австралійському континенті. Освітнє життя в Австралії координується Українською шкільною радою (школи діють лише у вихідні дні). Існують українські видавництва і преса. Серед газет слід назвати «Вільну думку» і «Церква і життя». Об'єднання «Союз українських організацій Австралії» має у своєму складі понад 25 громадських і громадсько-політичних структур. Зокрема це Наукове товариство ім. Шевченка, Українська громада, Союз українок, Спілка української молоді, «Пласт», Союз українських комбатантів Австралії, Рада українських кооперативів, Товариство колишніх вояків Української національної армії (УНР) та інші.

Культура західної гілки української діаспори в Європі.

Польща. Основна частина українського населення живе у Варшаві. 5-10 тис. українців, близько 3 тис. – у Кракові. У Польщі живе 300-600 тис. українців. Досить розвинене суспільно-культурне життя українців у Польщі. Український науковий інститут у Варшаві, заснований заходами екзильного уряду УНР 1928 р. при польському Міністерстві віровизнань та освіти, був покликаний плекати студії з різних ділянок українознавства. В ньому працювали відомі вчені, серед них: О.Лотоцький, А.Яковлів, Р.Смаль-Стоцький, К.Мацієвич, В.Садовський, Б.Лепкий. Діяльність інституту виявлялася головним чином у науково-видавничій справі. Загалом інститут видав понад 77 томів різних публікацій (у тому числі 54 томів праць). По окупації Варшави німцями 1939 р. інститут перестав існувати, а його бібліотека і архіви загинули.

У Крилиці (тепер територія Польщі) народився світової слави художник-примітивіст відомий під псевдонімом Никифор. Справжнє прізвище цього українця-лемка Дровник. Світову популярність митцю-самоуку принесла виставка його творів у Парижі, організована у 1932 р. Львівським народним музеєм імені Т.Шевченка. У своїй творчості він керувався християнською філософією, а також щедро зобразив життя українських лемків.

Чимало українців є знаними науковцями в Польщі, працюючи у Польській академії наук, Варшавському, Люблінському, Гданському, Краківському, Ченстоховському університетах. На початку 1990 р. у Варшаві створено Польську асоціацію українознавців, яка видає «Варшавські українознавчі записки». У тому ж році на Надзвичайному з'їзді Українського суспільно-культурного товариства (заснованого у червні 1956 р.) створено Об'єднання українців Польщі (ОУП), яке тоді очолив Юрій Рейт. Відчутних успіхів в українській справі досягла Фондація св. Володимира, яку заснував і очолив професор Ягеллонського університету у Кракові Володимир Мокрий.

Румунія. Населення українців становить 250-300 тис. Найбільше українського населення живе в північній частині країни, поблизу кордону з Україною. Тут нараховується понад 110 тис. українців і членів змішаних українсько-румунських сімей. Центрами значного зосередження українців є Бухарест, Сату-Маре. Встановлено прямі зв'язки українських громадян Румунії з Україною. З 1990 р. деякі навчальні заклади Львівської та Івано-Франківської області почали підготовку спеціалістів для українських шкіл в Румунії. Першими румунськими студентами на Львівщині та Івано-Франківщині стали відповідно майже 30-40 вихованців ліцеїв з Мармарощини.

Чехія і Словаччина. Більшість українців живе в Словаччині, де вони становлять біля 0,9% усього населення. Частка українців в Чехії була значно меншою – 0,2%. Головний район розселення українців є Пряшівщина – заселена українцями східної області Словаччини. У 1945 р. в Чехії і Словаччині було 298 українських шкіл, в тому числі 3 гімназії, одна вчительська семінарія. У 60-х рр. після процесу словакізації українських шкіл, їх залишилось тільки 57, з них – 7 середніх. У Празькому, Братиславському університетах працюють кафедри української мови. Останніми роками значно почала зростати кількість українців, які претендують в цих країнах на місце постійного проживання.

Франція. Більшість переселенців зі Східної Галичини. Важливим осередком українського національно-культурного і наукового життя став Париж. Тут нараховано 6,5 тис. українців. Переважно міське населення. В сільському господарстві зайнято близько 15% українців. З Парижем пов'язане ім'я всесвітньо відомого математика з Полтавщини Михайла Остроградського. Навчався у Харківському університеті. У Парижі посідав кафедру математики у коледжі Генріха IV. Автор фундаментальних праць з математичного аналізу, математичної фізики, аналітичної механіки, гідромеханіки, теорії пружності, балістики. Українська земля подарувала Франції лауреата Нобелівської премії (1992) в галузі фізики Жоржа Шарпака (народився 1924 р. в Дубровиці на Рівненщині). Багато своєї творчої енергії Ж.Шарпак віддав працюючи в Національному центрі досліджень, пізніше у Європейському центрі ядерних досліджень під Женевою.

Парижу віддав увесь свій творчий геній світової слави артист, хореограф, реформатор балету Сергій Лифар (1905 – 1986), уродженець Києва, нащадок славного козацького роду

Лифарів. Очолював балетну трупку паризької «Гранд-опера». За три десятиліття він відродив французький балет і став основоположником нового напрямку в балеті – неокласицизму.

Англія. Українські емігранти з'явилися в 1893 р. в Манчестері. Найінтенсивніша була еміграція з України наприкінці 50-х рр. – на початку 60 рр. Зараз в Англії нараховано близько 35 тис. українців. У 80-ті роки почала діяти Українська європейська культурно-освітня фундація. Її метою є створення кафедри української мови та літератури при Лондонському університеті. В Англії в повоєнний період почали виходити часописи «Українська думка», «Наша церква», «Наше слово», «Сурма», «Визвольний шлях». У червні 1993 р. в Національній бібліотеці України ім. В.Вернадського відбулася презентація журналу «Визвольний шлях» і передача повного комплексу його до фондів бібліотеки.

Інші країни, до яких емігрували українці в незначних кількостях були: Іспанія, Данія, Норвегія, Швейцарія, Голландія, Австрія, Сирія, Ліван, Єгипет, Марокко.

Культура українців східної гілки діаспори.

Характерною рисою східної діаспори стала поступова асиміляція. Тут відсутні українські школи та інші навчально-виховні заклади. Тільки завдяки зусиллям ентузіастів робляться перші спроби по збереженню української самобутності і відродженню духовності.

Землі, на які з давніх часів були спрямовані міграційні потоки українців і населення яких можна вважати українською діаспорою, отримали неофіційну назву Сірого, Зеленого та Малинового Клинів. Сірий клин, або Сіра Україна, – це назва земель у південно-західному Сибіру та північному Казахстані. Зелений Клин – це землі Далекого Сходу – Приморський та Хабаровський краї, Камчатська, Магаданська, Сахалінська, Амурська області. До Малинового Клину входили землі Кубанщини, переважно територія теперішнього Краснодарського краю.

Державна політика щодо української діаспори.

Україна здійснює політику стосовно української діаспори, дотримуючись принципу недоторканності кордонів і цілісності держав. На жаль, на сьогодні українська держава не має достатніх фінансових засобів, щоб задовольнити всі прохання, що надходять від українського населення зарубіжжя, про повернення в Україну.

Державна політика України спрямована на підтримку української діаспори. Саме з цією метою 24 вересня 2001 року Указом Президента України затверджено національну програму "Закордонне українство" на період до 2005 року. Ця програма передбачає підтримку і розвиток зв'язків з українцями, які проживають за межами України, сприяння збереженню їх етнічної ідентичності, залучення до участі в процесах, що відбуваються в Україні, через концентрацію зусиль у цій сфері органів виконавчої влади України і створених у державі та за її межами громадських організацій українців.

Серед виписаних у програмі завдань - формування механізмів широкого залучення потенціалу українців, які проживають за межами України, до розвитку української держави та інших процесів, що відбуваються в Україні; сприяння поглибленню співробітництва між створеними в Україні та за її межами громадськими організаціями українців. До реалізації програми в установленому порядку залучаються органи дипломатичної служби України, створені в Україні та за її межами громадські організації українців, зокрема Українська всесвітня координаційна рада (далі - УВКР), товариство "Україна - Світ". Загалом по світу за межами України проживає близько 10 млн. осіб, які є за походженням українцями.

Зв'язок української діаспори з історичною батьківщиною здійснюється через товариство "Україна", громадські та культурні організації. Помітну роль у зміцненні цих зв'язків відіграє часопис "Українська діаспора", який видає Національна академія наук України.

Організація переселенських груп українців в умовах російської агресії.

За різними оцінками, до повномасштабного вторгнення на території України проживало від 37,3 до 43,8 млн осіб. Станом на 1 лютого 2022 року Держстат оцінював кількість наявного населення (без урахування АР Крим) у 41,1 млн осіб. Однак у грудні 2019 року уряд оцінював кількість мешканців України (без урахування тих, хто постійно живе на окупованих територіях)

у 37,3 млн осіб. Саме тому ймовірна кількість населення України до повномасштабної війни може бути меншою за 40 млн осіб. За інформацією українського МЗС, станом на 21 червня 2023 року за кордоном перебуває 8 млн 177 тисяч українських громадян — близько 20% наявного населення України до 24 лютого 2022 року. Майже половина українців перебуває лише в трьох країнах: Польщі — 22%, Німеччині — 15% та США — 11%.

Станом на 26 червня 2023 року Агентство ООН у справах біженців (УВКБ ООН) повідомляло про 5 млн українських переселенців. Майже 2 млн українських переселенців (40%) перебувають у двох європейських країнах — Німеччині й Польщі.

Зважаючи на заборону виїзду за кордон, яка стосується переважної більшості українських чоловіків віком 18–60 років, та беручи до уваги результати опитування ООН, де понад 85% опитаних є жінками, можна припустити, що переважна більшість українців за кордоном — це жінки та діти до 18 років. За даними опитування ООН (грудень 2022 — січень 2023), 65% респондентів планують повернутися до України.

Крім виїзду за кордон, Україна стикнулася з масовою внутрішньою міграцією. За даними Міністерства соціальної політики, статус внутрішньо переміщених мають трохи менш як 4,9 млн осіб (60% — жінки, 40% — чоловіки).

Питання для самоконтролю

1. Дайте визначення поняттю «діаспора».
2. Розмежуйте поняття «емігрант» та «іммігрант».
3. Охарактеризуйте культурний розвиток української діаспори в Північній Америці і Австралії.
4. Охарактеризуйте культурний розвиток західної гілки української діаспори в Європі.
5. Проаналізуйте особливості культури східної гілки української діаспори.

Тестові питання (питання з однією правильною відповіддю)

1. Визначте поняття: це етнічна спільнота, яка живе поза материком, представники якої є повноправними громадянами країни поселення (це відмінність від “імміграції”), члени якої, незалежно від впливу (втручання чи ізоляції) материка, утворили для себе організаційні структури, які представляють інтереси цієї спільноти на світовій арені.

- а) етнос
- б) діаспора
- в) плем'я
- г) нація

2. Скільки років налічує еміграція з українських земель у західні країни?

- а) більше як 20
- б) більше ніж 100
- в) менше ніж 50
- г) більше 10

3. Скільки млн. українців мешкає у США?

- а) 15 млн.
- б) 1 млн.
- в) 1,2 млн.
- г) 3 млн.

4. У якому році у штаті Пенсільванія була побудована перша українська церква?

- а) 1951 р.
- б) 1884 р.
- в) 1900 р.
- г) 1976 р.

5. Де було створене село під назвою «Україна»?
- у штаті Північна Дакота
  - у штаті Юта
  - у штаті Вашингтон
  - у штаті Коннектикут
6. З якого року почалася масова імміграція українців до Канади?
- 1987 р.
  - 1896 р.
  - 1990 р.
  - 1956 р.
7. Де побудована 20-метрова писанка як символ української громади?
- Нью-Йорк, США
  - Вегревіль, Канада
  - Варшава, Польща
  - Лондон, Англія
8. В яких університетах Чехії та Словачії працюють кафедри української мови?
- Працький та Братславський
  - в усіх
  - Краківський та Працький
  - ваш варіант
9. В якому році в Англії зафіксовані перші українські емігранти?
- 1893 р.
  - 1900 р.
  - 1987 р.
  - 1923 р.
10. Скільки українців зараз зафіксовано в Англії?
- близько 200 тисяч
  - близько 1 млн.
  - близько 2 тисяч
  - близько 35 тисяч

Рекомендована література

Основна:

Історія України: Нац. підручник для мед. ВНЗ IV р.а. Затверджено МОЗ / За ред. В.А. Качкана. — К., 2018. — 360 с.

Історія та культура України: навчальний посібник / уклад. Дедурін Г. Г., Іванов С. Ю., Чорний І. В. — Харків, 2017. — 108 с.

Додаткова

Колтунов О. Ю. Історія української культури : навч. посібник / О. Ю. Колтунов, О. О. Уварова. — Одеса : ОНМедУ, 2011. - 316 с.

Зарубіжні Українці / С. Ю. Лазебник (кер. авт. кол.), Л. О. Лещенко, Ю. І. Макар та ін. — К. : Вид-во «Україна», 1991. — 252 с.

СРЗ 5

Тема: Український менталітет.

Мета Розробкою проблеми визначення українського менталітету зараз займається величезна кількість вчених та дослідників. Адже розв'язання цього питання допоможе кожній людині краще зрозуміти те суспільство, в якому вона живе, краще зрозуміти себе, свої потреби і цілі.

Основні поняття: Менталітет – це характер та лад людського мислення, що реалізується на рівні свідомості, але базується на структурних елементах сфери підсвідомого, що включають в себе архетипи як окремої особистості, так і етносу в цілому.

План

Теоретичні питання:

Поняття ментальність (менталітет) – проблема дефініції. Психокультурні координати ментальності та їх сутнісні визначення. Засоби наукової інтерпретації української ментальності. Структура та функціональний простір ментальності. Основні ментальні характеристики українського суспільства. Кордоцентризм української ментальності. «Хвороби» національної психіки. Система цінностей українського суспільства. Українська національна ідея. Інтелектуальне забезпечення української національної ідеї. Категорії «національна самосвідомість» та «національна свідомість».

Поняття ментальність (менталітет) – проблема дефініції.

Менталітет – це характер та лад людського мислення, що реалізується на рівні свідомості, але базується на структурних елементах сфери підсвідомого, що включають в себе архетипи як окремої особистості, так і етносу в цілому.

Простіше кажучи, менталітет (людини, суспільства, народу) – це душа, специфічне інформаційно-енергетичне поле, що охоплює емоційний, інтелектуальний та духовний рівні життєдіяльності розгорнутої соціальної системи. Природне і культурне, раціональне (інтелектуальне) і підсвідоме (інтуїтивне), індивідуальне і суспільне – все це «перетинається» та постійно взаємодіє на рівні менталітету і здобуває кінцеву змістовну складову на вищих – духовному, моральному та релігійному рівнях.

Характерно, що менталітет – це не пасивний об'єкт, своєрідний еквівалент сумарної дії всіх названих чинників. Він сам є трансформуючим фактором суспільного розвитку, надзвичайно важливим і дієвим, і в той же час малопомітним, оскільки імпульси, які їм транслюються етносу чи окремії людині йдуть з глибини історії і навіть майбутнього (!). І тут не може бути нічого дивного, оскільки вони – ці імпульси – генеруються архетипом нації, який належить «тонкому світу», що характеризується для нас поки ще незрозумілими просторо-часовими характеристиками.

На відміну від менталітету під ментальністю слід розуміти частковий аспектичний прояв менталітету не тільки в умонастрої суб'єкта, а й у його діяльності. Ментальність як явище розумового порядку зовсім не тотожна суспільній свідомості. Ментальність - це категорія, яка визначає сучасний контекст онтології людини в культурі, її світосприйняття та світобачення крізь призму власного етносу (нації, народності) чи соціальної страти. Ментальність належить до найбільш ґрунтовних основоутворюючих та фундаментальних культурних традицій. Спільним у поглядах вчених на це явище є акцентування зв'язків даного поняття з поняттям душі народу та її складовими: психічними характеристиками, волею, розумом. Ментальність має здатність виявлятися безпосередньо у матеріалізованих формах, характерних для певної людності: актах, вчинках, формах діяльності, реакціях і т.п. Етнічна ментальність проявляється в домінуючих життєвих настроях людей, у характерних особливостях світовідчуття, світосприймання, у системі моральних вимог, норм, цінностей та принципів виховання, у співвідношенні магічних і технологічних методів впливу на дійсність, у формах взаємин між людьми, у сімейних засадах, у ставленні до природи та праці, в організації побуту, свят, у конкретних актах самоорганізації етносу тощо. Поняття "ментальність" було введене в

науковий вжиток американським філософом Р.Емерсоном у 40-50 роках XIX ст. Його тлумачення цього поняття несло насамперед містичний зміст і мало досить небагато спільного з подальшим використанням у філософській та культурологічній літературі. Мабуть, саме тому воно досить тривалий час у філософії не використовувалося. Повернення в науковий вжиток цього поняття відбулося в середині XX ст., при цьому воно значною мірою було запозичене з концепцій істориків і психологів.

Психокультурні координати ментальності та їх сутнісні визначення.

Серед психокультурних координат ментальності визначають:

вітальність – психологічна унікальність (національна своєрідність, етнічна непересічність); цілісний образ людської життєдіяльності як певний спосіб діяти, мислити і сприймати навколишній світ;

культурність – квінтесенція культури народу, в якій фіксуються найістотніші, історично зумовлені особливості світосприйняття і світопочування окремої людської спільноти; фундаментальна матриця культури, мови, способу життя;

свідомість – глибинний пласт (рівень) колективної та індивідуальної свідомості, включаючи й несвідоме; універсальний факт суспільної свідомості, що, висвітлюючи національну своєрідність, знаходить праісторичне підтвердження в народній мудрості;

духовність – своєрідна духовна атмосфера цивілізації, епохи, історичного моменту; ретроспективне відображення духовного портрету нації; душа людини, етносу, котра обіймає емоційний та інтелектуальний рівні життєдіяльності окремої соціосистеми.

Засоби наукової інтерпретації української ментальності:

історико-державна – ментальність є проекцією воєнно-політичної історії України;

геокультурна (соціокультурна) – народна ментальність характеризується як наслідок природних та культурних умов історичного життя української нації;

літературно-художня – еволюція властивостей українського духовного загалу фіксується за визнаними творами письменників;

соціетальна – ментальність структурується за особливостями психокультури українського соціуму як цілісності (риси, стани і процеси соціетальної психіки);

соціально-психологічна – властивості та особливості національної ментальності та української душі підлягають науковій інтерпретації з огляду на те, як люди сприймають, взаємодіють і розуміють одні одних у малих і великих групах, етнічних, національних та інших континентальних спільнотах;

фольклорно-етнонаціональна – моделі психосоціальних особливостей українців одержуються шляхом (методом) інтерпретації фольклорних текстів та етнографічних знакових систем;

описово-експертна – професійний опис і кваліфіковане оцінювання українського народу в ситуаціях статичності і динаміки міжетнічних та між групових контактів упродовж історії;

психолого-педагогічна – пояснення українського характеру через усупільненні способи (форми) відтворення нових поколінь українців, передусім засобами освіти, національного виховання, сімейного, шкільного та виробничого навчання;

ситуативно-повсякденна – вивчення способу життя народу, типових форм його повсякдення як реалізації його духовно-творчих потенцій.

Структура та функціональний простір ментальності.

Структуру менталітету можна представити чотирма шарами:

- національний дім – сімейно-родинні зв'язки, спільна територія мешкання і рідна земля, національний одяг, їжа, житло, господарський уклад життя;

- духовна культура народу – мова, музичний і словесний фольклор, національні риси характеру, звичаї, традиції, література, мистецтво, віросповідання;

- історична доля народу – потреба зберегти себе як народ, можливість відчуття своєї приналежності до рідного народу, фактори національної кривди, соціальні конфлікти, стихійні лиха тощо;

- національна свідомість (у т.ч. самосвідомість) – система поглядів, ідей, уявлень етнічної групи, що формується на основі взаємодії з іншими етнічними спільнотами, відображає самобутню і самодостатню сукупність знань, ставлень, норм, цінностей своєї світобудови, утворює специфічні форми і механізми самоусвідомлення та самовідповідальності за власну історичну долю.

Функціональний простір ментальності вміщує у себе: поглиблення взаєморозуміння людей; сприяння адаптації особистості до природного довкілля і соціуму; розрізнення «своїх» від «чужих» за символами, знаками, етикетом; створення атмосфери емоційної спорідненості; формування образ «Ми»; єднання людей у вищих формах духовності – любові, краси, величі, творчості; плекання національної самосвідомості, патріотичних почуттів, героїзму; обумовлювання змістового наповнення ідеалів і вартостей на етнонаціональному та внутрішньому груповому рівнях згуртованості; характеризує потенціал світовідчуття та енергетики окремої спільноти.

Основні ментальні характеристики українського суспільства.

Якщо вести мову про менталітет українського народу, то перш за все, треба сказати, що він має, так би мовити, «жіночу стать», що обумовлена, в свою чергу, трансцендентною жіночістю архетипу «Україна». Тому в національному характері українців виявляються такі риси, як чуттєвість, емоційність, любов до дітей, швидке інтуїтивне сприйняття сутності складних природних та соціальних явищ, мрійливість, допитливість. На ці риси накладаються маргінальні, двоїсті, компоненти національного менталітету, обумовлені всесвітньо-історичною місією українського етносу, як Матері-Берегині європейської цивілізації, що простягла свої захищаючі руки між Заходом та Сходом. Цим компонентам притаманні поєднання індивідуалізму, характерного для західної ментальної орієнтації, і східної вразливості, колективізму, бурхливої реакції на соціальну несправедливість, частково перемішаної з наївною вірою в сильного правителя, «царя-батюшку». Глибинні пласти українського менталітету, безумовно, закладені землеробством, яке з найдавніших часів було головним заняттям арієзованого проукраїнського та українського етносів. Саме зв'язок з землею визначив особливості світобачення наших предків, їхні культурні орієнтири та соціальну організацію. Вчені Інституту філософії та соціології НАН України в свої численних наукових дослідженнях, довели, що весь уклад життєдіяльності українців (праця, традиції, культура, мова і ментальність) ідеально адаптовані до степового та лісостепового ландшафтів, детерміновані природними кліматичними циклами та сільськогосподарським календарем. Закодовані на рівні архетипу «Україна», закріплені в традиціях та мові, ці чинники крізь століття генерують свої імпульси, зумовлюючи такі риси українського національного характеру, як тонке відчуття гармонії, виважений підхід до вирішення складних справ, працьовитість, відсутність агресії, ліричне сприйняття життя, м'який гумор, відчуття господаря та певний індивідуалізм (дещо завищена самооцінка, хвалькуватість, пасивність в громадських справах).

Найважливішою складовою менталітету нації, стрижнем її психології є національний характер – сукупність визначальних національних рис, уявлень народу про самого себе, стереотипів поведінки, що передаються з покоління у покоління. В основу формування національного характеру закладаються геопсихічні, расові, соціально-історичні, соціально-психологічні, культурно-міфологічні, традиційні та інші чинники.

Зокрема, на думку провідних дослідників української ментальності, до основних рис українського характеру належать:

1. Універсалізм, синтетичність світосприймання. Ця риса формувалася під впливом відповідних геопсихічних (безкраї українські степи) і соціально-історичних (культурний синтез споріднених народів) умов.

2. Висока емоційна чутливість. Позитивні сторони української емоційності (глибина людського розуміння, спроможність до емпатії, співучасть у чужому стражданні, любов до природи, поетичність, естетизм) відбилися у творчості більшості видатних українських філософів і майстрів художнього слова.

3. Інтровертність вищих психічних функцій. Відзначається утаємничена заглибленість української душі, схильність українців до самоти, до спілкування зі своїм внутрішнім світом.

4. Волелюбність, прагнення до незалежності. Ця риса українського народу простежується упродовж усієї його багатостраждальної історії.

5. Демократизм. Самою сутністю свого соціально-психологічного походження Військо Запорозьке (певний прообраз державної системи) об'єктивно було «приречене» на демократичні процедури висування своєї правлячої еліти.

6. Схильність до створення малих груп за принципом взаємних симпатій, а не єдності цілей і спрямованості дій.

7. Інші національні риси характеру, обумовлені «селянським началом» української ментальності: працьовитість, прив'язаність до землі і традицій, статичність у сімейних взаєминах і високе значення статевої моралі, практичний розум і прагнення до самоосвіти, впевненість у собі й т. ін.

8. До негативних якостей національного характеру, що перешкоджають зростанню національної самосвідомості, відносять: соціальну пасивність; скритність; анархічний індивідуалізм – прагнення до відокремлення і персональної свободи без належної відповідальності, дисципліни й організованості; перевага емоційного начала над вольовим й інтелектуальним; нецілеспрямованість.

Кордоцентризм української ментальності.

Кордоцентризм – головна риса української ментальності. Дослідженням української ментальності займалися багато філософів істориків, соціологів, культурологів, психологів. Більшість дослідників відмічають її емоційно-почуттєвий характер. Крім того, вони вважають, що велика роль в ній належить неусвідомленому початку. Саме воно тісно пов'язане з її емоційно-почуттєвим характером, забезпечує цілісність психіки. Неусвідомлене не протистоїть вищому керівному рівню розуму, з його культуротворчою функцією, більш того, колективне несвідоме у українського народу наскрізь позитивне. У той же час важливо зазначити, що раціонально-вольові основи психіки розвинені у українців в меншій мірі. Замість активної боротьби за вирішення суспільно-політичних і культурних проблем українців в основній масі топиться в настроях і плине за течією, на відміну від європейця, який б'ється, долає знегоди, освоює цінності культури. Українець наповнений спокоєм покірністю перед неминучістю долі і тому чекає змін зверху, зі сторони і не намагається змінити своє життя. Узагальнюючи результати цих досліджень можна виділити такі головні ознаки української ментальності: це перевага індивідуалізму над колективізмом, що відзначають практично всі дослідники цього феномену.

Кордоцентризм - перевага серця над головою (емоційно-естетичний кордоцентризм). Кордоцентризм став якби візитною карткою української філософії, етики, естетики і культури. Дослідники української душі одностайно підтверджують її емоційно-почуттєвий характер, кордоцентричність. Серце і розум – це символи двох вічних протиборствуючих фундаментальних початків людини. Любов і надія, віра і краса, які приховані в глибині серця українця, а не розум, який приборкує ці страсті розрахунком, твердою оцінкою об'єктивних можливостей, „правлять бал» його життя. „Мудрість серця» схоплює корінну особливість української ментальності.

„Серце, за Юркевичем П. Д., є зосередження душевності, пристрастей, радощів, печалі і болю. Воно є і джерелом ненависті, зарозумілості, злоби і лукавства. Таємна дія совісті, стида існує теж в серці. Метафора серця в кордоцентризмі українців єднає і емоційно-чуттєве і раціональне, природниче і культурне, чоловічу і жіночу свободу, знання і любов, красу і святість. Кордоцентризм - це певна система, життєвий струмінь, що заповнює всі прояви

українського людського життя . Григорій Сковорода є фундатор і творець „оригінальної» української філософії емоційно-вольового єства людини – її серця, тобто кордоцентризму як ділянки душі і почуттів. Він пише, що людина є серце, в якій борються „пан і слуга, дух і плоть, серце і тіло», їх споріднено-ігрова братерська згода та мир. Серце є найпервісніше в душі, до чого душа має «повертатися».

«Хвороби» національної психіки.

Позитивні риси українського національного характеру суттєво деформуються під час реалізації нашим етносом своєї всесвітньо-історичної місії, як буфера між двома типами цивілізацій – західної, європейської та східної, мусульманської. На нашому ментальному рівні це зумовило постійну гіперболізацію зовнішніх чинників, постійне прагнення покласти на них провини за свої численні біди. Тривала відсутність в українського народу власної держави відбилася в національній підсвідомості, як стан людини, що є фактичним хазяїном землі, але через дію зовнішніх, ворожих сил, не може бути її вільним господарем («прийдуть кляті бусурмани (ляхи) і все поपालять»). Саме з цього коріння проростають примирення з негативними явищами, терплячість, зайва сором'язливість, прагнення уникнути особистої відповідальності за стан громадських справ.

Перебування українських земель у складі Російської, Австро-Угорської імперій, Речі Посполитої, Румунії, Чехословаччини наклали досить помітний відбиток на культуру, традиції та побут українців. Саме цей чинник є основною причиною такої негативної риси українського менталітету, як відсутність почуття національної єдності. На думку фахівців, для жителів Західної України більш характерні такі риси, як працелюбність, індивідуалізм, вміння господарювати, повага до власності, консерватизм до обумовлених часом змін національно-етнічних цінностей, а також активні прояви національних почуттів, патріотизму, релігійності. Що стосується населення Центральної, Східної та Південної України, то, як відомо, для них головним було не національне, а соціальне визволення. Тому провідними рисами менталітету в цих регіонах стали колективізм, поєднаний з анархізмом, звичка до кропіткої праці, яка має обов'язково дати покращення матеріального становища.

Система цінностей українського суспільства.

Українець дуже прив'язаний до своєї родини, в якій намагається будувати міцні і надзвичайно близькі стосунки. Для його ментальності характерно піклуватися. Українці, як правило, оточують своїх близьких турботою, своєрідною материнською опікою. Дітей підтримують до зрілого віку, і часто ще й у зрілому віці. Така щільність родинних стосунків певною мірою теж визначається історичним минулим: на території, що лежала на перехресті західного й східного світів, практично не припинялися війни і грабіжницькі напади. Жити тут було небезпечно, панування часто змінювалося, і зберегтися як єдине ціле можливо було лише замкнувшись у колі найближчих.

Довгий час суспільство поділялося на тих, хто годував країну (селянство), і тих, хто її боронив (козацтво). Це породжувало дві майже протилежні форми свідомості. Перша – тип захисника, воїна, шаленого, нестримного і авантюрного, що п'яніє від парубоцького запалу, здатного на афективні, нерозсудливі і героїчні вчинки. Такими козаки нерідко постають у “Кобзарі” Тараса Шевченка, такими їх змальовували українські і польські романтики.

Другий тип свідомості українців визначався поміркованістю і миролюбністю, яка дозволяла „перечекати” численні негоди історичної долі. Цей тип свідомості виявлявся у певній замкненості характеру, схильності до оборони проти зовнішнього світу і звернення психічної енергії на розбудову внутрішнього життя. Однією з рис цього стилю, що обачно уникає нав'язування контакту, є селянська звичка відповідати на питання питанням.

Виключна перевага селянського класу в деякі періоди української історії мала також і позитивний вплив на українську ментальність: селянський побут, який більшою мірою узалежнює людину від природи, ніж від іншої людини, спричинює високе емоційне переживання природи, спокійну, витриману вдачу, елегантність, ніжність і схильність до

рефлексії. Ці риси сприяли також збереженню родинних і родових груп, приятелювання й побратимств.

Водночас українцям властиві такі позитивні риси, як працелюбність, гостинність, потяг до освіти, здоровий оптимізм, мужність, універсальність, розбудова міцних сімейних стосунків.

Для української родини традиційно характерна велика роль жінки, і передусім, матері. Зі смертю чоловіка саме вона завжди виступала на перший план, ставала главою сім'ї – навіть тоді, коли вдруге виходила заміж. Образ матері-удовиці – розсудливої, доброї і водночас суворої господині – яскраво змальований у класичній літературі. Українська жінка брала участь в усіх справах родини не лише після смерті чоловіка, а й за його життя. «Чоловік за один кут хату тримає, а жінка – за три», – говорить приказка. У давнину, коли в Європі панували патріархальні стосунки, в Україні було можливим сватання дівчини до парубка.

Важливу роль у становленні української ментальності зіграла також церква. Історично народний світогляд українців має три основні шари: демонологічний, міфологічний і християнський. Християнська релігія, яка прийшла на українські землі в кінці X ст., абсолютизувала дохристиянську ієрархічність, намагаючись якщо не зруйнувати стару світоглядну систему, то максимально пристосувати її до своїх потреб. Результатом такого протиборства ідей став релігійний дуалізм (двовір'я), елементи якого донині збереглися у народних звичаях і обрядах. Із впровадженням християнства у віруваннях і повір'ях посилюється елемент надприродного. Разом з тим, фантастичне і надприродне, яке не пов'язувалося з офіційною релігією, витіснялося у сферу фольклорної традиції (поезії, казок, легенд тощо).

Українська національна ідея. Інтелектуальне забезпечення української національної ідеї.

У структурі українського менталітету універсально-своєрідною, цементуючою субстанцією є національна ідея. Національна ідея не є расово-ідеалістичною ідеологією, а тим більше – державною, її не слід шукати на рівні політики – вона знаходиться на рівні культури. Ставлення до Бога, консолідація громадянського суспільства, повна свобода дії і надійний соціальний захист населення – основні умови-складові, за яких національна ідея існуватиме об'єктивно і стане рушієм конструктивного культуротворення і державотворення.

Брак та викривлення історичних знань, деформованість національної свідомості і несформованість активної патріотичної позиції посттоталітарного українства породжують неясне уявлення про українську національну ідею, множачи різне розуміння її місця та ролі в сучасних державотворчих процесах. Українська національна ідея — це своєрідний комплекс вірувань, українського національного світобачення і розуміння, це духовно-інтелектуальний потенціал нації, людини-державотворця і співгромадянина, яка, спираючись на минуле і пишаючись ним, а не докоряючи йому, має мобілізувати творчі сили на здобутки сучасні і майбутні, на творіння українського народу як єдиної політико-етнічної спільноти, цілісної одиниці світового співтовариства.

На нинішньому етапі розвитку українського суспільства важливим є пошук вихідних позицій, що сприятимуть такій науковій розробці української національної ідеї, яка ввібрала б основні думки щодо державотворення, явлені партіями, громадськими організаціями на теренах українського геополітичного простору. З нашої точки зору такою стратегічною парадигмою може бути суспільна інтегративна ідеологія як світоглядна база для людських взаємин, етики, що пануватиме в громадянському суспільстві, до якого Україна прагне в наш час.

По-перше, основою для розв'язання цієї проблеми стане той ідеал, у який вірить народ, — демократична держава. По-друге, ставлення народу до ідеалу через його здійснення, по-третє, прагнення злагоди в українському суспільстві. Якщо проаналізувати теперішній стан українського суспільства, то суспільні процеси розвиваються саме в цьому напрямку. Основою успішності й прогресу в державотворенні має бути цивілізована національна ідея, яка повинна

базуватися на науково продуманій економічній політиці, серйозних правових засадах і законодавчих основах для злагоди.

Ми відкрили для себе М. Грушевського, М. Драгоманова, В. Винниченка, О. Бочковського, М. Міхновського, І. Ільїна, М. Бердяєва, В. Вернадського, О. Чижевського та інших вітчизняних і зарубіжних мислителів у галузі етнополітики та етнопсихології.

Осмилення їхньої мудрості з позицій сьогодення, аналіз соціальної практики дасть змогу оцінити феномен етнонаціонального чинника в контексті проблем державотворення та формування в Україні громадянського суспільства. Провідну роль тут мають відігравати світоглядні основи.

Вникаючи в суть структури української національної ідеї, гадаємо, що необхідно послуговуватися думками видатних мислителів світу. Такий досвід допоможе нам зрозуміти себе й проблеми, з якими щоденно стикаємося у процесі життєтворчості.

Найдосконаліше животворну роль ідеї ("абсолютного духу") висвітлив Гегель. У його філософській системі саме абсолютний дух є творцем усіх суспільних реалій, в яких він матеріалізується.

За радянських часів і гадки не могло бути, щоб обґрунтувати національну ідею народу (етносу). Чому? Та тому, що все бачення суспільного розвитку прогнозувалося певними людьми, без врахування "інакодумців", хоча Бог дав усім людям можливість пошуку, думку, розум.

У розробку сучасної української національної ідеї важливий внесок робить український та інші етноси, які обрали Україну місцем свого постійного проживання, усі, хто споконвіку живе на теренах України.

У "Малій енциклопедії етнодержавознавства" національна ідея визначається як "духовна першооснова, джерело особистішого розвитку людини; соціально-психологічний механізм інтеграції соціальних груп, етносів, релігійних конфесій партій, рухів; джерело суспільного поступу того чи іншого етносу, його державотворчої енергії; механізм урівноваження та гармонізації життєдіяльності народів, що населяють певний ландшафтно-кліматичний простір і мають спільну історико-політичну долю, орієнтацію на майбутнє" (Мала енциклопедія етнодержавознавства — К., 1996. — С. 753).

Саме життя й процеси державотворення в Україні потребують дальшого осмилення та розробки української національної ідеї, реалізація якої стала б глобальним завданням всього українства (етнічних українців та громадян України). Кожен з нас відчуває, що нині в ідеологічному житті суспільства нема чітко окресленої української національної ідеї, яка була б стрижневою основою інтегративної суспільної ідеології, що насамперед повинна поширюватися на статус особистості, її духовність і громадянську позицію, впливати на формування її самосвідомості, а також на всі процеси, що відбуваються в Українській державі.

Справді, національна ідея повинна обґрунтувати розвиток держави, активізувати роль права в регулюванні суспільних відносин. Важлива в цьому контексті думка, що в поліетнічному українському суспільстві українська національна ідея не може базуватися тільки на етнічній основі, хоча саме етнічна основа є провідною. Адже саме глибока національна самосвідомість українського етносу забезпечила його стійкість до історичних випробувань. Саме цьому, етнічній відданості українців, особливо найбільш свідомої його частини, ми завдячуємо сьогодні суверенністю України як держави. Інші етнічні групи також поєднали свою долю з Україною як з Батьківщиною. Саме історія вчила український народ бути толерантним до інших народів. "Національна політика цивілізованого і гуманного народу, — писав Іван Франко, — повинна засновуватися на усвідомленні фактичних відносин, а не на розпалюванні низьких почуттів та інстинктів" (Франко І. Літературно-критичні статті. — К., 1950. — С 92).

Український етнос становить більшість населення України (72,7 %), і це, поза сумнівом, дає йому змогу відігравати провідну роль в усіх сферах життя в розбудові демократичної держави та громадянського суспільства. Однак слід пам'ятати, що внесок усіх етносів у справу державотворення цінний, вагомий, консолідуєчий, а це дуже важливо, бо демократичні засади державотворення потрібні всьому народові України, а держава має слугувати цивілізовано усім етносам, сприяючи усвідомленню кожним, що вона — Батьківщина усіх активних її творців,

представників усіх етносів, які на її теренах живуть, мають громадянство або прагнуть цього. Таким було бачення національної ідеї М. Грушевським.

Архетипом української свідомості є персоналізм і толерантність, морально-світоглядна цінність українського етносу: гармонія, добро, справедливість, сім'я, народ, Україна. Саме на цих чеснотах слід виховувати громадян в Україні сьогодні, в складний і суперечливий час державотворення та формування норм і принципів цивілізованого громадянського суспільства - суспільства консенсусу й злагоди.

З позицій цивілізаційних, вступаючи в XXI століття ми повинні пам'ятати, що основу справді демократичної, гуманної національної ідеї повинна становити система моральних цінностей, виголошених у Нагорній проповіді Христа (Нагорная проповедь Спасителя. — К., 1991.). Тільки тоді національна ідея може сприяти об'єднанню народу України, служити творчості й злагоді. Змінюється не тільки лексика суспільна, а й лексика гасел. Якщо раніше в лексиконі політиків переважали слова "диктат", "наси́льство", "дисидент", "націоналіст", "комунізм", "вождь", то тепер — "плюралізм", "духовність", "лідер", "опозиція", "гуманізм", "злагода", "консенсус", "порозуміння" тощо.

Категорії «національна самосвідомість» та «національна свідомість».

Питання національної ідентичності є нині особливо актуальним для України, яка опинилася перед викликом міжрегіонального розмежування. Одним з найбільш складних і суперечливих явищ ХХ ст. була активізація етнонаціональних процесів, яка відбувалась на тлі процесів світової економічної інтеграції та широкої взаємодії культур. У зв'язку з цим у філософській та українознавчій проблематиці вже тривалий час одне з центральних місць посідає проблема становлення і розвитку етнічної та національної самосвідомості українського народу. Ця проблема є надзвичайно актуальною і належить до тих, наукове осмислення яких диктується нагальними потребами поступу Української держави.

Проблема співвідношення понять "національна свідомість", "національна самосвідомість" та "національна ідентичність" досить давно поставлена в сучасній науці, але повністю ще не вирішена. Відомо, що більшість етнологів та етнопсихологів розрізняють поняття "етнічна самосвідомість" та "національна самосвідомість", оскільки такі спільноти, як етнос і нація, значно відрізняються одна від одної (хоча в структурі як етнічної, так і національної самосвідомості процеси самопізнання, самоосмислення, самоусвідомлення і самовизначення нерозривно поєднані). Відомо, що нації виникають в результаті тривалих процесів вироблення зв'язків між потенційними членами, шляхом розвитку соціальної комунікації та соціальної мобільності, індустріальної трансформації феодальної системи, перетворення підданих і васалів на вільних громадян. Етнічна самосвідомість є одним з головних результатів етнооб'єднувальних процесів, а також показником консолідації етносу. Формування етнічної самосвідомості завершує процес становлення етносу, відповідно й зникає (або трансформується) вона в останню чергу, вже після втрати (або зміни) даною спільнотою своєї мови. Національна самосвідомість виникла в епоху формування національних держав, коли панівні класи зверталися до широких верств населення, запроваджуючи ідеї "історичної місії", "національного визволення", "національних інтересів", збуджуючи почуття патріотизму у населення з метою його соціальної мобілізації. Отже, національна самосвідомість виникає внаслідок політичних, економічних та соціальних процесів у суспільстві певної історичної доби. Важливими умовами для утворення нації є наявність спільного ринку та власної державності. Так, українська етнічна нація формувалась протягом XVI-XIX ст. Етнічна самосвідомість українців переростала у національну, починаючи з XVII ст. і до XIX ст. коли розпочалася визвольна боротьба, коли почали формуватися національна мова та національна культура, складатися капіталістичні, ринкові соціально-економічні відносини, які пізніше сформували загальнонаціональний ринок і зумовили систематичний обмін інформацією - так званий комунікативний механізм формування національної самосвідомості.

Національна ідентичність є центральним елементом, мотиваційно-смісловим "ядром" національної самосвідомості. Отже, в кожен історичну епоху в суспільстві домінують різні

типи цінностей та ідей. Свій провідний вплив цінності та ідеї справляють і на колективну (племінну, етнічну, національну) самосвідомість, зокрема українського народу, вони активізують його життєдіяльність в цілому, адже відомо, що життєспроможність і активність нації вирішальною мірою визначаються рівнем розвитку та особливостями її самосвідомості. Таким чином, сучасне дослідження національної самосвідомості українського народу повинно базуватися на філософсько-етнологічному та аксіологічному підходах: суб'єктом історичного процесу є соціально-історичний організм (далі - соціор), який має різні форми свого прояву: плем'я; союз племен; етнос (етносоціор); етнічна нація, або нація-культура; політична нація, або нація-держава. Кожна з цих форм базується на принципово іншій системі внутрішніх зв'язків (які трансформуються від кровноспоріднених до культурних, територіальних, світоглядних, релігійних, економічних, ціннісних та політичних).

Питання для самоконтролю

1. Що таке «менталітет»?
2. Які головні риси української ментальності?
3. В чому полягає відмінність між «національною свідомістю» та «національною самосвідомістю»?
4. Розкрийте поняття «кордоцентризм»
5. В чому полягає українська національна ідея?

Тестові питання (питання з однією правильною відповіддю)

1. Визначте поняття: це характер та лад людського мислення, що реалізується на рівні свідомості, але базується на структурних елементах сфери підсвідомого, що включають в себе архетипи як окремої особистості, так і етносу в цілому.
  - а) менталітет
  - б) нація
  - в) ментальність
  - г) темперамент
2. Головна негативна риса українського менталітету:
  - а) слабкість духу
  - б) відсутність терпіння
  - в) почуття неповноцінності
  - г) відсутність почуття національної єдності
3. Поняття «ментальність» увів:
  - а) Стівенсон
  - б) Джеймс
  - в) Донченко
  - г) Емерсон
4. Широке використання поняття «ментальність» набуває у:
  - а) 40-і рр. XX ст.
  - б) 20-і рр. XX ст.
  - в) 50-і рр. XIX ст.
  - г) кінець XIX – початок XX ст.
5. Визначте поняття: замкнуте утворення, що виявляється у психології схожості індивідів, котрі належать до окремої нації, а також особливостях їх свідомості, зміст якої може бути розкритий шляхом порівняльного вивчення мови, міфології, моралі та культури.
  - а) національна свідомість

- б) народний дух
- в) національна самосвідомість
- г) ментальність

6. Системна розробка проблеми ментальності починається у :

- а) 40-і рр. XX ст.
- б) 50-і рр. XX ст.
- в) 60-і рр. XX ст.
- г) 80-і рр. XX ст.

7. До основних рис українського характеру належать:

- а) твердість, демократизм, чутливість, сила волі;
- б) обережність, життєрадісність, емоційність, твердість;
- в) універсалізм, висока емоційна чутливість, інтровертність;
- г) непокірність, сила духу, грубість, незламність.

8. Творцем оригінальної «філософії серця» був:

- а) П.Юркевич
- б) Т.Шевченко
- в) Г.Сковорода
- г) Леся Українка

9. Визначте поняття: сукупність визначальних національних рис, уявлень народу про самого себе, стереотипів поведінки, що передаються з покоління у покоління.

- а) національна ідея
- б) народний дух
- в) національний характер
- г) національна самосвідомість

10. Чи співпадають поняття «етнічна самосвідомість» та «національна самосвідомість»:

- а) так
- б) ні

11. Центральним елементом національної самосвідомості є:

- а) народна воля
- б) національна ідентичність
- в) народний дух
- г) ментальність

12. Визначте поняття: духовна першооснова, джерело особистісного розвитку людини; соціально-психологічний механізм інтеграції соціальних груп, етносів, релігійних конфесій партій, рухів; джерело суспільного поступу того чи іншого етносу, його державотворчої енергії; механізм урівноваження та гармонізації життєдіяльності народів, що населяють певний ландшафтно-кліматичний простір і мають спільну історико-політичну долю, орієнтацію на майбутнє.

- а) національна свідомість
- б) національна ідея
- в) національний характер
- г) національна самосвідомість

Рекомендована література

Основна

Історія та культура України: навчальний посібник / уклад. Дедурін Г. Г., Іванов С. Ю., Чорний І. В. Харків, 2017. 108 с.

Історія української культури : національний підручник / В.А. Качкан, О.Б. Величко та ін.; за ред. В.А. Качкана. К.: ВСВ «Медицина», 2021. 368 с.

Передерій І.Г. Історія української культури: навч. посіб. для здобувачів усіх напрямів підготовки денної та заочної форм навчання. Полтава: ПолтНТУ, 2015. 274 с.

Додаткова

Історія української культури: конспект лекцій / О. Л. Рябченко, Ю. А. Беліков, В. П. Бурмака та ін.; Харк. нац. ун-т міськ. госп-ва ім. О. М. Бекетова. Х.: ХНУМГ, 2014. 182 с.

Колтунов О. Ю., Уварова О. О. Історія української культури : навч. посібник. Одеса : ОНМедУ, 2011. 316 с.

Макарчук С.А. Етнічна історія України: навчальний посібник. К. : Знання, 2008. 471 с.

Українська мова. Історія України. Історія української культури : Практикум / О. Ю. Колтунов, О.О. Сікорська, О. О., О. О. Уварова, О.С.Шаніна, Н.О.Каравецька. Одеса : ОНМедУ, 2012. 360 с.

Електронні інформаційні ресурси

1. Історія України (Давня історія, Середні віки, Новітній час, тощо), бібліографія, картографія, наукові публікації, тематичні ресурси, дослідження та інші *матеріали з Інституту історії Національної Академії наук України* - http://www.history.org.ua/?litera&getFromProject=_edz_

2. Український історик. Історія України: давня, середньовічна, нова, новітня, Всесвітня історія, Античність, день в історії, першоджерела, документознавство та архівна справа - <http://istoryk.in.ua/>

3. Історія України IX-XVIII ст. Першоджерела та інтерпретації <http://www.izbornyk.org.ua/>